

लोकसंख्या भूगोचा परिचय

घटक संरचना :

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ लोकसंख्या भूगोलाचा उगम व विकास
- १.३ लोकसंख्या भूगोल - व्याख्या
- १.४ लोकसंख्या भूगोलाचे स्वरूप व व्याप्ती
- १.५ लोकसंख्या भूगोलाच्या अभ्यासाचे महत्त्व
- १.६ लोकसंख्या भूगोल आणि इतर सामाजिक शस्त्रे
- १.७ लोकसंख्या भूगोलाचा इतिहास व विकास

१.० उद्दिष्टे

- लोकसंख्या भूगोलाची व्याख्या, स्वरूप व व्याप्ती लक्षात घेणे.
- लोकसंख्या भूगोलाच्या अभ्यासाचे महत्त्व लक्षात घेणे.
- लोकसंख्या भूगोल व इतर सामाजिक शस्त्रामधील संबंध तपासणे.
- लोकसंख्या भूगोलाचा विकास समजून घेणे.

१.१ प्रस्तावना

लोकसंख्या भूगोल ही मानवी भूगोलाची एक प्रमुख शाखा आहे. या विषयाचे स्वरूप इतके विस्तृत आहे की, त्याचा स्वतंत्र अभ्यास विशिष्ट अशा शाखेमध्ये करावा लागतो. त्रिवार्थास लोकसंख्या भूगोलाचे जनक मानतात. कारण १९५३ मध्ये अमेरिकन भूवैज्ञानिकांच्या मेळाव्यात बोलताना लोकसंख्या भूगोल ही एक स्वतंत्र शाखा आहे असे त्याने प्रतिपादन केले. दुसऱ्या महायुद्धानंतर बरेचसे देश वसाहत वादातून मुक्त झाले. त्यांनी विकासासाठी सुरुवात केली. परंतु सतत वाढणार्या लोकसंख्या व्दारे विविध प्रकारचे प्रश्न निर्माण झाले. त्यातूनच लोकसंख्या भूगोलविषयी जागरूकता निर्माण झाली म्हणूनच लोकसंख्या भूगोल हा भूगोल विषयाला अलिकडे फुटलेला एक अंकूर आहे.

१.२ लोकसंख्या भूगोलाचा उगम व विकास :

दुसऱ्या महायुद्धानंतर लोकसंख्या भूगोल या विषयाचा विकास झाला असला तरी लोकसंख्येसंबंधीचा अभ्यास फार पूर्वीपासून चालू आहे. ख्रिस्तपूर्व ३२९ ते २६९ दरम्यान 'कौटिलिय अर्थशास्त्र' नामक ग्रंथात लोकसंख्येची आर्थिक व शेती संबंधात गणती कशी करावी याचे विवेचन आढळते. लोकसंख्येच्या शास्त्रशुद्ध अभ्यासास १७ व्या शतकापासून सुरुवात झालेली आढळते. जॉन ग्रॉट याने लंडन व सभोवतालच्या परिसर येथील मृत्यूदाखले वापरून महत्वाचे लोकसंख्या विषयक निष्कर्ष काढले. १७ व्या शतकात ससूमिल्य या जर्मन अभ्यासकाने मोठा ग्रंथ लिहून त्यात मृत्यूसारणी तयार केली. १७६६ ते १८३४ या दरम्यान थॉमस माल्थस याने लोकसंख्या वाढीचा वेग व अन्नधान्य उत्पादनाचा वेग यातील तफावत जाणून एक महत्वाचा सिध्दांत मांडला. म्हणूनच माल्थसला लोकसंख्या विज्ञानाचा जनक असे म्हटले जाते.

१९ व्या शतकात वैद्यकिय शास्त्रात प्रगती होऊ लागली. त्याचा परिणाम म्हणजे मृत्यूदर झपाट्याने खाली येऊ लागला. संसर्गजन्य रोगावर मात करण्यात आली. आयुर्मानात वाढ झाली व लोकसंख्या वाढीवर परिणाम झाला. १९ व्या शतकाच्या अखेरीस जनन या घटकाबद्दल अभ्यास सुरू झाला. १९ व्या शतकातच लोकसंख्या शास्त्रातील स्थलांतर या महत्वपूर्ण अंगाच्या अभ्यासालाही महत्व प्राप्त होऊ लागले. म्हणूनच लोकसंख्या अभ्यासाला मोठी चालना मिळाली.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर अनेक अविकसित देश स्वतंत्र झाले. देशातील लोकांच्या विकासासंबंधीच्या आकांक्षा वाढल्या. लोकसंख्या हा घटक कित्येक देशांच्या जलद विकासास अडसर ठरू लागला व त्यामुळे त्या देशाच्या भौगोलिक पार्श्वभूमीच्या व नैसर्गिक संपत्तीच्या संदर्भात लोकसंख्येचा अभ्यास सुरू झाला. या विषयाची जगभर प्रगती करण्यात आली. आणि विकसनशील राष्ट्रांमध्ये लोकसंख्येच्या अभ्यासास उत्तेजन देण्यात युनायटेड नेशन्सचा फार मोठा वाटा आहे.

१९५९ मध्ये त्रिवार्ता यांनी लोकसंख्या भूगोलाला एक स्वतंत्र विषय म्हणून स्थान मळवून दिले. त्यातूनच लोकसंख्या भूगोल या नव्या ज्ञानशाखेचा जन्म झाला. पदवी पातळीवर लोकसंख्या भूगोल हा विषय आणणारे व त्यादृष्टीने अभ्यासक्रमाची रचना करणारे त्रिवार्ता हेच पहिले भूगोलतज्ञ होते. यानंतर अमेरिकेतील व त्यामागोमाग जगातील अनेक विद्यापीठातून हा विषय स्वतंत्र विषय म्हणून शिकवला जाऊ लागला. क्लार्क यांनी या विषयात भर टाकली.

तुमची प्रगती तपासा :

१) लोकसंख्या भूगोलाचा उगम व विकास स्पष्ट करा.

१.३ लोकसंख्या भूगोल व्याख्या

- १) पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर वितरीत झालेल्या लोकांचा किंवा प्रदेशातील प्राकृतिक, सांस्कृतिक व आर्थिक घटकांचा त्या समुहाशी असलेला संबंध म्हणजे लोकसंख्या भूगोल होय. - त्रिवार्ता.
- २) लोकसंख्या वितरण, घटना, स्थलांतर यांच्यातील क्षेत्रीय विविधता ही स्थलीय स्वरूप व विविधतेशी कशी निगडीत आहे याचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे लोकसंख्या भूगोल होय. - क्लार्क
- ३) प्रादेशिक भिन्नतेनुसार मानव जाती मधील वेगळेपणा अभ्यास म्हणजेच लोकसंख्या भूगोल होय किंवा लोकसंख्या भूगोल म्हणजे लोकसंख्येच्या प्रादेशिक वितरणाचा स्थलकालसापेक्ष अभ्यास होय.

तुमची प्रगती तपासा :

- १) लोकसंख्या भूगोलाची व्याख्या द्या.

१.४ लोकसंख्या भूगोलाचे स्वरूप व व्याप्ती

लोकसंख्या भूगोल ही भूगोलाची एक स्वतंत्र शाखा आहे. इतर शास्त्रातील तज्ञांनी या अभ्यासाला यथाशक्ती मदत केली आहे. लोकसंख्या भूगोलात 'मानव' हाच केंद्रबिंदू मानला जातो. लोकसंख्या भूगोल हा विषय बहुव्यापी स्वरूपाचा असून मानव या घटकाच्या अस्तित्वाद्वारे तो बहुस्पर्शी देखील झाला आहे. भूपृष्ठातील मानव हा एक महत्वाचा घटक म्हणून लोकांचा अभ्यास केला जातो. पृथ्वीवर बदल घडवून आणणार्या इतर विघटकांप्रमाणेच मानव हा एक अतिशय मूलभूत घटक आहे. लोकसंख्या समस्या कशा निर्माण करते. या समस्या सोडविण्यासाठी भौगोलिक दृष्टीकोनातून विचार करावा लागतो. याचा अभ्यास लोकसंख्या भूगोलामध्ये केला जातो.

लोकसंख्येचा प्रदेशानुसार अभ्यास, प्रदेशानुसार लोकसंख्येमध्ये असलेली भिन्नता प्रदेशानुसार असलेली वैशिष्ट्ये ही लोकसंख्या भूगोलाच्या अभ्यासातील अंगे आहेत. लोकसंख्येत प्रदेशानुसार भिन्नता कशी निर्माण झाली हे लोकसंख्येच्या अभ्यासावरून सहज लक्षात येते. लोकसंख्येचे वितरण, लोकसंख्या वाढ, स्थलांतर, लोकसंख्येची वैशिष्ट्ये, धर्म, जात, वंश, राहणीमानाचा दर्जा, स्त्री पुरुषांचे प्रमाण, लोकसंख्येची जागतिक, सामाजिक रचना व त्याच्या सभोवताली असणार्या पर्यावरणातील घटकांचा संबंध हा लोकसंख्येच्या भूगोलाच्या अभ्यासाचा प्रमुख विषय आहे.

मानस शास्त्रीय व सामाजिक स्थितीचाही लोकसंख्या भूगोलाच्या अभ्यासात आढावा घ्यावा लागतो. म्हणूनच आंतर सामाजिक शास्त्राशी भूगोलाचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष संबंध येतो.

१) **लोकसंख्या वितरणाचा अभ्यास** - या भागात लोकसंख्येचे व लोकसंख्येच्या वैशिष्ट्यांचे खंड, देश राज्य, प्रदेश त्याचे वितरण स्पष्ट केले जाते. वितरणाचे स्वरूप भूतकाळात झालेले बदल याचा विचार या गटात केला जातो.

२) **लोकसंख्येच्या घनतेचा अभ्यास** - यात लोकसंख्येची घनता, तिचे विविध प्रकार त्यावर परिणाम करणारे भौगोलिक व सांस्कृतिक घटक आणि जागतिक लोकसंख्येच्या घनतेचा आकृतीबंध यांचा समावेश होतो.

३) **लोकसंख्या स्थलांतर** - यात प्रामुख्याने देशातील अंतर्गत भागात व देशाबाहेर होणारी स्थलांतरे, स्थलांतरास प्रवृत्त करणारे घटक, स्थलांतराचे प्रकार आणि परिणाम. स्थलांतराचा भौगोलिक स्वरूपावर व भौगोलिक स्वरूपाचा स्थलांतर वर होणारा परिणाम याचा समावेश होतो.

४) **लोकसंख्येची वाढ** - लोकसंख्येत बदल घडवून आणणारे जन्म, मृत्यू त्यांची मोजण्याची परिमाणे, प्रदेशानुसार जन्मदरातील व मृत्युदरातील कल व त्यावर परिणाम करणारे घटक लोकसंख्या वाढीबद्दल सिध्दांत इत्यादींचा समावेश या गटात केला जातो.

५) **लोकसंख्येची रचना** - यात धर्म, वंश, वय, लिंग, जात, व्यवसाय, शिक्षण, आर्थिक दर्जा वैवाहिक स्थिती या निकषावर आधारीत लोकसंख्येची विभागणी, त्यांची वैशिष्ट्ये भौगोलिक परिस्थितीचा त्यावर झालेला परिणाम याचा अभ्यास केला जातो.

६) **लोकसंख्येतील साक्षरतेचे प्रमाण** - लोकसंख्या अभ्यासात याला विशेष महत्व आहे. साक्षरतेचे निकष प्रदेशानुसार साक्षरतेचे प्रमाण, साक्षरता व लोकांची गुणवत्ता याचा अभ्यास यात केला जातो.

७) **ग्रामीण नागरी लोकसंख्या** - ग्रामीण नागरी लोकसंख्येची वैशिष्ट्ये, नागरीकरण प्रक्रिया, जगातील विविध प्रदेशातील नागरीकरणाचा कल व परिणाम इत्यादींचा समावेश यामध्ये होतो.

८) **लोकसंख्या व नैसर्गिकसाधन संपत्ती** - साधन संपत्तीचा विकास, साधन संपत्तीच्या विकासावर लोकसंख्या वाढीचा परिणाम, लोकसंख्येचा अतिरिक्त भार, विविध प्रदेशातील लोकसंख्या व साधन संपत्ती, आणि तंत्रज्ञान यामध्ये योग्य संतुलन साधण्यासाठी असलेली लोकसंख्या धोरणे इत्यादींचा समावेश या भागामध्ये होतो. वरीव सर्व गोष्टींचा विचार केल्यानंतर लोकसंख्या भूगोलाची व्याप्ती विस्तृत स्वरूपाचा आहे असे लक्षात येते.

तुमची प्रगती तपासा :

१) लोकसंख्या भूगोलाची व्याप्ती स्पष्ट करा.

१.५ लोकसंख्या भूगोलाच्या अभ्यासाचे महत्व

- भूविज्ञान या शाखेत पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील भौगोलिक व सांस्कृतिक घटकांच्या वितरणाचा अभ्यास केला जातो. माणूस हा सुध्दा निसर्गातील सर्वात बुद्धीमान व

शक्तीमान असा सजीव घटक आहे. म्हणून विविध प्रदेशातील लोकांचे वितरण कशाप्रकारचे आहे. याचाही अभ्यास करावा लागतो.

लोकसंख्या भूगोचा परिचय

- प्रदेशानुसार लोकांच्या वैशिष्ट्यात भिन्नता आढळते. ही भिन्नता नैसर्गिक घटकांवर अवलंबून असते. प्रादेशिक विविधता समजावून घेणे हा लोकसंख्या भूगोलाच्या अभ्यासातील प्रमुख उद्देश मानला जातो.
- अलिकडे पर्यावरणाच्या अभ्यासाला खूपच महत्व प्राप्त झाले आहे. पर्यावरणात बदल घडवून आणणारा माणूस प्रमुख घटक असल्याने पर्यावरणाबरोबर लोकांच्या वैशिष्ट्यांचा त्यांच्या संख्येचा अभ्यास करावा लागतो.
- विविध प्रकारचे नियोजन आखण्यासाठी तेथील साधनसंपत्तीचा विचार करावा लागतो. मानवाशी संबंधित वेगवेगळ्या प्रकारचे नियोजन आखण्यासाठी उदा. एखाद्या प्रदेशात प्राथमिक आरोग्य केंद्र निर्माण करावयाचे असेल तर तेथील लोकसंख्येचा विचार केला जातो. त्यासाठी आधी लोकसंख्येचा अभ्यास करावाच लागतो.
- लोकसंख्येची गतिमानता, वितरण, लोकसंख्येत होणारे स्थलांतर इ. घटकांद्वारे विविध प्रकारचे प्रश्न किंवा समस्या निर्माण होत असतात. अशा प्रकारच्या समस्या समाजावून घेण्यासाठी समस्यांचे आकलन करण्यासाठी लोकसंख्येच्या अभ्यासाची गरज असते.
- मानव हा जर लोकसंख्या भूगोलाचा गाभा आहे तर मानव हात लोकसंख्येच्या विविध गुणधर्मांना साकार करणारा घटक आहे. म्हणून लोकसंख्येचा अभ्यास करणे महत्वाचे ठरते.
- भूगोलामध्ये मानव आणि संपदा याचा परस्पर अभ्यास केला जातो. मानवाची विकास उपभोगण्याची क्षमता ही त्या प्रदेशातील मानवी संपत्तीवरच अवलंबून असते. दरडोई उत्पादन, दारिद्र्य, बेकारी यासारख्या समस्या मानव आणि संपदाच्या विकासातून निर्माण होत असतात. त्या समस्यांचे स्वरूप समजावून घेण्यासाठी व अशा समस्या सोडविण्यासाठी भूगोलात लोकसंख्या अभ्यासाला अतिशय महत्व आहे.

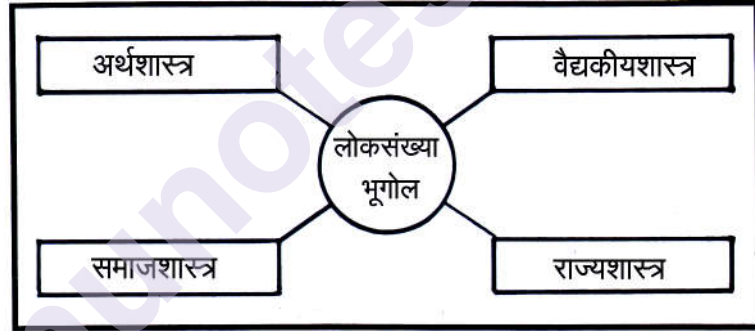
थोडक्यात नैसर्गिक पर्यावरणातील मानव हा एक मूलभूत घटक असून नैसर्गिक परिस्थितीत सांस्कृतिक भूदृष्ट्य निर्माण करण्याचे काम मानव करीत असतो. परंतु प्रदेशानुसार सांस्कृतिक भूदृष्ट्यात पढणारा फरक लोकांच्या दृष्टीकोनावर, कार्यक्षमतेवर, गुणवत्तेवर, दर्जावर अवलंबून असतो म्हणून हे समजावून घेण्यासाठी लोकसंख्या भूगोलाच्या अभ्यासाला भूगोल विषयात खूपच महत्व आहे.

तुमची प्रगती तपासा :

- १) लोकसंख्या भूगोलाच्या अभ्यासाचे महत्त्व वर्णन करा.

१.६ लोकसंख्या भूगोल आणि इतर सामाजिक शास्त्रे

- १) अर्थशास्त्र व लोकसंख्या भूगोल - सध्याच्या विकसनशील देशांमध्ये लोकसंख्या वाढ, आर्थिक विकास व विकासात्मक नियोजन हे प्रश्न विशेष महत्वाचे ठरतात. लोकसंख्या व आर्थिक घटक हे परस्परांशी निगडीत असतात. अन्नधान्याची गरज आणि अन्नधान्याची मागणी, रोजगाराची उपलब्धता, बचत व गुंतवणूक या सर्व आर्थिक गोष्टी लोकसंख्या शास्त्राशीच संबंधित आहेत.
- २) समाजशास्त्र व लोकसंख्या भूगोल - समाजशास्त्रामध्ये कुटुंब रचना, जनन क्षमता, विवाह, नागरीकरण, झोपडपट्यांची वाढ, सामाजिक गतिमानता, सामाजिक परिवर्तन, लोकसंख्या बदल इ. चा अभ्यास केला जातो. हे सर्व घटक लोकसंख्या शास्त्राशी संबंधित आहेत.
- ३) राज्यशास्त्र व लोकसंख्या भूगोल - धर्म, जात, शिक्षण, साक्षरतेची पातळी, ग्रामीण व नागरी लोकसंख्येची विभागणी, मतदानाचा हक्क इ. सर्व घटकांविषयी अभ्यास राज्यशास्त्रासत केला जातो. भारतीय राज्यव्यवस्थेमध्ये प्रौढ मतदान पद्धतीला सुरवात झाल्यापासून मतदाराचे म्हणजेच लोकांचे वर्तन समजून घेण्याबद्दल औत्सुक्य निर्माण झाले आहे. या सर्वांचा संबंध लोकसंख्या भूगोलाशी येतो.

- ४) वैद्यकीय शास्त्र व लोकसंख्या भूगोल - लोकसंख्या भूगोल व वैद्यकीय शास्त्र या दोन्हीचा परस्परांशी खूप जवळचा संबंध आहे. वैद्यक शास्त्रात रोगाचे निदान करून त्यावर उपचार केले जातात. वैद्यकीय सुविधांमध्ये वाढ झाल्यामुळे आर्युमान वाढलेले आहे. उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा व त्या प्रदेशातील लोकसंख्या यांचा अभ्यास केला तर या दोन्हीमध्ये खूप जवळचा परस्पर संबंध दिसून येतो.

तुमची प्रगती तपासा :

- १) लोकसंख्या भूगोलाचा इतर शास्त्रांशी असणारा संबंध स्पष्ट करा.

१.७ लोकसंख्या भूगोलाचा इतिहास व विकास

दुसऱ्या महायुद्धानंतर अनेक देश स्वतंत्र झाले. त्या देशांनी विकासास सुरुवात केली. विविध प्रकारच्या सुधारणा घडून मृत्यू दराचे प्रमाण एकदम कमी झाले. जन्म प्रमाण मात्र कमी होऊ शकले नाही. म्हणून जगातील अनेक देशात लोकसंख्या भरमसाठ वाढली. विकासाच्या मार्गात अडचण ठरू लागली. वाढत्या लोकसंख्येद्वारे विविध प्रकारचे प्रश्न

निर्माण झाले. त्यातूनच खर्या अर्थाने जगातील अनेक विद्वान लोकांचे लक्ष लोकसंख्येच्या अभ्यासाकडे केंद्रित झाले.

लोकसंख्या भूगोचा परिचय

दुसऱ्या महायुद्धानंतर लोकसंख्या भूगोलाचा खर्या अर्थाने विकास झाला असला तरी फार पूर्वी पासून लोकसंख्येचा अभ्यास केला जात होता. ख्रिस्तपूर्व ३२१ ते २६९ दरम्यान कौटिल्य अर्थशास्त्र या ग्रंथात लोकसंख्येची आर्थिक व शेती संबंधी गणती कशी करावी याचे विवेचन दिले आहे. असे असले तरी १७ व्या शतकापासून लोकसंख्येच्या शास्त्रशुद्ध अभ्यासास सुरुवात झाली. १७ व्या शतकात एका जर्मन अभ्यासकाने एक प्रचंड ग्रंथ लिहून मृत्यूची सारणी तयार केली. १७६६ ते १८३४ या दरम्यान थॉमस माल्थस याने लोकसंख्या वाढ आणि अन्नधान्याचे उत्पादन यातील सहसंबंध स्पष्ट करून लोकसंख्या अभ्यासाकडे जगाचे लक्ष केंद्रीत केले. तेथून पुढे लोकसंख्या संख्येच्या अभ्यासास खर्या अर्थाने सुरुवात झाली म्हणून माल्थसला लोकसंख्या भूगोलाचा जनक मानला जातो.

१९ व्या शतकामध्ये अनेक देशात जनगणना घेण्यास सुरुवात झाली. बऱ्याच प्रदेशात शास्त्रशुद्ध माहिती उपलब्ध होवू लागली. वैद्यकीय शास्त्राव्दारे अनेक रोगांवर प्रतिबंधक उपाय योजले गेले. या सर्वांचा परिणाम म्हणून मृत्यूदर झपाट्याने खाली आला. परंतु जन्मदर खाली आला नाही. म्हणून लोकसंख्या भयानक वाढली. आपोआपच जन्म या घटकाच्या अभ्यासास सुरुवात झाली. तेथून पुढे लोकसंख्येच्या अभ्यासास चालना मिळत गेली.

१९५० नंतर जगातील सर्व देशांमध्ये लोकसंख्येच्या अभ्यासाकडे लोकांचे लक्ष केंद्रीत झाले. अनेक देशांनी लोकसंख्येचे धोरण आखले. स्थलांतर वर बंदी घालण्यात आली. तेथून पुढे लोकसंख्या भूगोल ही भूगोल शास्त्राची स्वतंत्र शाखा अस्तित्वात आली. या नव्या शाकेचा जन्म झाला. आज प्रत्येक देशात स्थानिक पातळीवर राष्ट्रीय पातळीवर, आंतरराष्ट्रीय पातळीवर लोकांचे अभ्यासाकडे लक्ष केंद्रीत झाले. अनेक विद्यापीठातून पदवी परीक्षेसाठी या विषयाचा अंतर्भाव करण्यात आला. याचाच अर्थ असा की, लोकसंख्येचा अभ्यास फार पूर्वीपासून केला जात असला तरी लोकसंख्येच्या भूगोलाच्या विकासास १९८५० नंतर चालना मिळाली.

तुमची प्रगती तपासा :

१) लोकसंख्या भूगोलाच्या विकासाचा ऐतिहासिक आढावा घ्या.

लोकसंख्येची गतिशीलता

घटक संरचना :

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रस्तावना
- २.२ लोकसंख्या वाढीस जबाबदार घटक
- २.३ लोकसंख्या वाढीचे परिणाम
- २.४ लोकसंख्या वाढ नियंत्रणाचे उपाय
- २.४ लोकसंख्या वितरण - परिणाम करणारे घटक
- २.६ लोकसंख्येची घनता
- २.७ जागतिक लोकसंख्येचे भौगोलिक वितरण
- २.८ भारत - लोकसंख्येची घनता

२.० उद्दिष्टे

- लोकसंख्या वाढीवर परिणाम करणार्या विविध घटकांचा अभ्यास करणे.
- लोकसंख्या वाढीचे परिणाम व त्यावरील उपाय योजना लक्षात घेणे.
- लोकसंख्या वितरणावर परिणाम करणारे घटक अभ्यासणे.
- लोकसंख्येचे जागतिक व भारतातील वितरण लक्षात घेणे.

२.१ प्रस्तावना

जगातील विविध प्रदेशात आज अनेक प्रकारच्या समस्या निर्माण झालेल्या आढळतात. त्यातील प्रमुख समस्या लोकसंख्येत सतत होणारी वाढ होय. ही एक गंभीर समस्या आहे. अनेक देशात लोकसंख्येचा स्फोट झाल्याने त्यातून विविध प्रकारचे प्रश्न निर्माण झालेले आहेत. अशा लोकसंख्येच्या प्रश्नांचा सखोल अभ्यास करण्यासाठी शिल्लंगमध्ये लोकसंख्या वाढीचा अभ्यास केला जातो.

कोणत्याही प्रदेशात होणार्या लोकसंख्येतील बदलास लोकसंख्या वाढ असे म्हणतात.

बदल हा धन किंवा ऋण असतो. हा बदल धन असल्यास लोकसंख्येत वाढ होते. हा बदल ऋण असेल तर घट होते. याचाच अर्थ असा की, विशिष्ट प्रदेशामध्ये लोकसंख्येत होणार्या बदलास लोकसंख्येची वाढ असे म्हणतात. लोकसंख्येत हा गतिमान घटक आहे. म्हणून लोकसंख्येत सतत बदल होत असतो. हा बदल बहुतेक धन असतो.

तुमची प्रगती तपासा :

१) 'लोकसंख्या वाढ' ही संकल्पना स्पष्ट करा.

२.२ लोकसंख्या वाढीस जबाबदार घटक

लोकसंख्या वाढ म्हणजे लोकसंख्येत झालेला बदल होय. हा बदल प्रामुख्याने दोन घटकांवर अवलंबून असतो. ते घटक म्हणजे जन्म व मृत्यू होत. कोणत्याही प्रदेशातील लोकसंख्या जन्मद्वारे वाढते व मृत्युद्वारे कमी होते. जन्म-मृत्यू पेक्षा जास्त असेल तर त्या प्रदेशातील लोकसंख्येत वाढ होते व जन्मदर कमी आणि मृत्युदर जास्त असेल तर घट होते. जन्म आणि मृत्यू या दोन घटकांद्वारे लोकसंख्येत जो बदल घडून येतो त्याला लोकसंख्येची नैसर्गिक वाढ असे म्हणतात. जागतिक लोकसंख्येचा अभ्यास करताना या दोन घटकांचा विचार केला जातो.

या दोन घटकांशिवाय जागतिक लोकसंख्येमध्ये बदल घडवून आणणारा तिसरा घटक म्हणजे स्थलांतर हा होय. या घटकाचा विचार एखाद्या प्रदेशानुसार किंवा देशापुरता केला जातो. एकूण जागतिक लोकसंख्येत केला जात नाही. ज्या प्रदेशातून लोक दुसरीकडे स्थलांतरीत होतात त्या प्रदेशातील लोकसंख्येत घट होते. व ज्या प्रदेशात लोक जातात तेथे लोकसंख्येत वाढ होते.

१) जन्मदर - एका विशिष्ट प्रदेशात एका वर्षात दर हजार लोकसंख्येमागे जन्मलेली जिवंत अर्भके म्हणजे जन्मदर होय. जन्मदर वाढला का लोकसंख्येत वाढ होते. अविकसीत व विकसनशील प्रदेशात आजही जन्मदर जास्त असलेला आढळतो. खरण अज्ञान, अंधश्रद्धा, सामाजिक रुढी परंपरा यामुळे जन्माला घातल्या जाणार्या मुलांची संख्या जास्त असते. समाजात मुलींच्या जन्मापेक्षा मुलांच्या जन्माला महत्व दिले जाते. त्यामुळेही मुलगा होईपर्यंत मुलींना जन्मदिला जातो. वैद्यकीय सुविधांच्या अभावी अर्भक मृत्यूचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे जन्माला आलेल्या मुलाची जगण्याची शाश्वती नसते. त्यामुळे अधिकाधिक मुलांना जन्म दिला जातो. प्राथमिक व्यवसायाचे प्राबल्य असल्याने काम करण्यासाठी अधिक हात मिळावेत म्हणूनही अधिकाधिक मुलांना जन्म दिला जातो. कुटुंबनियोजनाच्या साधनांचा अपुरा प्रसार याचाही परिणाम जन्मदर जास्त राहण्यावर होतो.

२) मृत्युदर - एका विशिष्ट प्रदेशात दर हजारी लोकसंख्येमागे मृत्यू पावलेल्या लोकांची संख्या म्हणजे मृत्युदर होय. अविकसित देशात जन्मदर जसा जास्त आहे तसाच वैद्यकीय सुविधांच्या अभावी मृत्युदरही जास्त आहे. त्यामुळे येथे लोकसंख्या वाढत नाही. मात्र

विकसनशील देशात लोकसंख्या वाढण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे येथे मृत्यूदर कमी आहे. या प्रदेशात अंधश्रद्धांचे प्राबल्य असले तरीही वैद्यकीय क्षेत्रात खूप मोठी प्रगती झालेली आहे. त्यामुळे साथीच्या रोगांवर नियंत्रण आले, अनेक असाध्य रोगांवर इलाज निर्माण झाले, औषधोपचारामुळे माणसाचे आर्युमान वाढत आहे. कृषीक्रांती झाल्यामुळे पुरेसे अन्नधान्य उपलब्ध होवू लागल्याने भूकबळीची संख्या कमी झाली. या सर्व कारणांमुळे मृत्यूदर झपाट्याने कमी झाला, मात्र जन्मदर वाढतच राहिला. परिणामतः लोकसंख्येची वाढ झाली. काही विकसनशील देशात तर लोकसंख्येच्या विस्फोटाची स्थिती निर्माण झाली.

३) स्थलांतर - एखाद्या प्रदेशात नव्याने येणारे लोक किंवा तो प्रदेश सोडून दुसऱ्या प्रदेशात जाणारे लोक या प्रक्रियेला स्थलांतर असे म्हणतात. ज्या प्रदेशातून स्थलांतर होते तेथील लोकसंख्या कमी होते व ज्या प्रदेशात स्थलांतर होते तेथील लोकसंख्या वाढते.

तुमची प्रगती तपासा :

१) लोकसंख्या वाढीचे घटक स्पष्ट करा.

२.३ लोकसंख्या वाढीचे परिणाम

ज्या प्रदेशात लोकसंख्या वाढ निर्माण होते, अशा प्रदेशात लोकसंख्या वाढीचे परिणाम दिसून येतात. वाढत्या लोकसंख्येद्वारे विविध प्रकारच्या समस्या निर्माण होतात. त्या समस्या खालीलप्रमाणे -

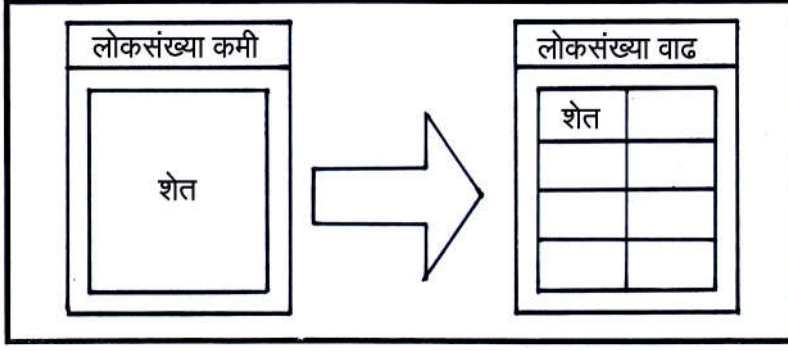
१) दरडोई उत्पादनात घट -

ज्या प्रदेशामध्ये लोकसंख्या जास्त आढळते. अशा लोकांच्या दरडोई उत्पन्नात घट होत असते. देशामधील साधन संपत्ती / राष्ट्रीय उत्पन्न जास्त लोकांमध्ये वाटले गेल्याने आपोआप दरडोई उत्पन्न कमी होते. राहणीमानाचा दर्जा निकृष्ट बनतो.

	कमी लोकसंख्या	जास्त लोकसंख्या
लोकसंख्या	११	११११११११११
राष्ट्रीय उत्पन्न		
दरडोई उत्पन्न	- जास्त	- कमी

२) शेतीचे तुकडीकरण -

जास्त लोकसंख्येचा हा एक परिणाम आहे. सतत लोकांच्या वाढल्याने शेतीचे विभाजन होत असते. आपोआपच शेतीचे लहान लहान तुकड्यांत रूपांतर होते. उदा. भारतामध्ये लोकसंख्या वाढीचा वेग जास्त असल्याने दरवर्षी शेतीचे तुकडीकरण होत आहे.

३) ग्रामीण - नागरी स्थलांतर -

ग्रामीण प्रदेशात व्यवसायाच्या कमी संधी असतात म्हणून ग्रामीण प्रदेशातून लोकांचे शहरी प्रदेशाकडे स्थलांतर होत असते. त्यातून अनेक नागरी समस्या निर्माण होतात उदा. शहराची विकृत वाढ, झोपडपट्ट्यांची निर्मिती, खून, मारामार्या, गुन्हेगारी, पोलिस यंत्रणेवर ताण, हवा, पाणी, ध्वनी प्रदूषण, वाहतुकीची कोंडी, राहत्या घराची टंचाई, जीवनावश्यक वस्तूंची टंचाई इ.

४) साधन संपत्तीवर ताण -

लोकसंख्या वाढलेल्या प्रदेशातील नैसर्गिक साधन संपत्ती वर ताण पडतो. जास्त लोकसंख्येद्वारे नैसर्गिक साधन संपत्तीचा अतिरिक्त वापर केला जातो. कित्येकदा निष्काळजीपणाने साधन संपत्ती वापरल्यास ती संपुष्टात येण्याची शक्यता असते.

५) बेकारीचा प्रश्न -

लोकसंख्या वाढल्यामुळे नोकऱ्यांची मागणी जास्त व पुरवठा कमी त्यामुळे वाढत्या लोकांना नोकऱ्या उपलब्ध होऊ शकत नाहीत. म्हणून बेकार लोकांमध्ये दरवर्षी भर पडते.

उदा. भारतामध्ये दरवर्षी बेकारांच्या संख्येत वाढ झालेली आहे. म्हणूनच दारिद्र्याचे दुष्टचक्र भारतात निर्माण झालेले आढळते.

६) जीवनावश्यक सेवांची कमतरता -

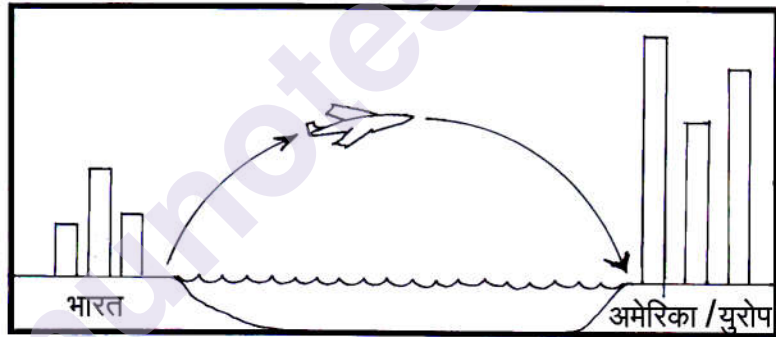
जास्त लोकसंख्या असलेल्या प्रदेशात नियोजनाव्दारे कितीही जीवनावश्यक सेवा उपलब्ध केल्या तरी त्या वाढत्या लोकसंख्येला कमी पडतात. आरोग्य, पिण्याचे पाणी, शिक्षण, बँका, वाहतूक, दळणवळण यासारख्या गोष्टींची कमतरता भासते.

७) कुपोषण -

जास्त लोकसंख्येमुळे कुटुंबात मुलांची संख्या जास्त असल्याने लहानपणीच आरोग्याकडे दुर्लक्ष/ कुपोषण यासारख्या समस्या निर्माण होतात. जीवनसत्त्व युक्त आहार मुलांना उपलब्ध होत नाही. म्हणून त्यांचे आरोग्य चांगले राहत नाही. साथीच्या रोगाव्दारे / इतर रोगांना असे अशक्त श्रमिक ताबडतोब आहारी जातात त्यांची कार्यक्षमता कमी असते.

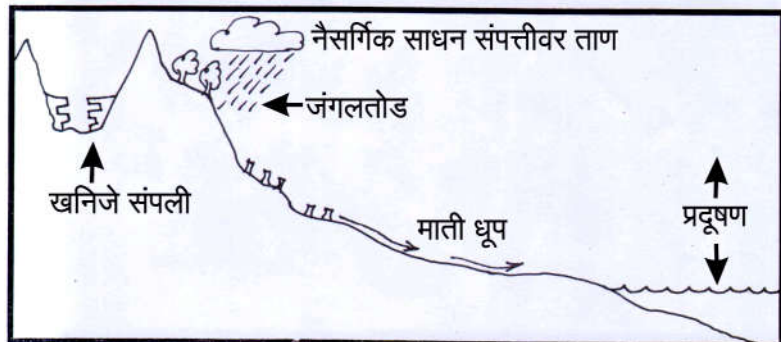
८) बुद्धिवंतांचे स्थलांतर -

जास्त लोकसंख्या असेल अशा देशामध्ये गरीबी/ दारिद्र्य मोठ्या प्रमाणात असते उच्च सुशिक्षित लोक अशा दारुण परिस्थितीला कंटाळून इतर देशांकडे स्थलांतरीत होतात. कारण दुसऱ्या देशात त्यांना आर्थिक फायदा जास्त होतो. सामाजिक प्रतिष्ठा मिळते. म्हणूनच अशा प्रदेशात बुद्धिवंतांच्या समस्या निर्माण होते.

९) पर्यावरणीय समस्या -

जास्त लोकसंख्येमुळे पर्यावरणावर परिणाम होतो. नैसर्गिक साधन संपत्तीवर ताण पडतो. जंगलतोड वाढते. जमिनीची धूप मोठ्या प्रमाणावर होते. प्रदूषणात वाढ होते. खनिजे संपुष्टात येतात. पर्यावरणाचा अतिरिक्त वापर केल्याने पर्यावरणातील संतुलन नाहीसे होऊन विविध प्रकारच्या समस्या निर्माण होतात.

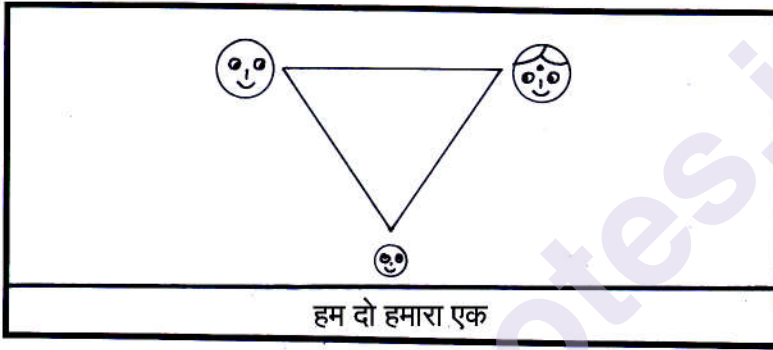

१) लोकसंख्या वाढीचे परिणाम सांगा.

२.४ लोकसंख्या वाढ नियंत्रणाचे उपाय

१) **शिक्षणाचा प्रसार** - लोकसंख्या वाढ रोखण्यासाठी सर्वात महत्वाचा उपाय म्हणजे शिक्षणाचा प्रसार होय. शिक्षणामुळे अंधश्रद्धांचे निर्मूलन होते. नवीन विचार व बदल स्विकारण्याकडे कल राहतो. रुढी, परंपरांचा पगडा कमी होतो. राहणीमान उंचावते.

२) **कुटुंब नियोजनाचा प्रसार** - समाजात शिक्षणाचा प्रसार झाला की आपोआपच कुटुंब नियोजनाचे महत्त्व लोकांना पटवून देण्यास सुलभ जाते. छोटे कुटुंब हेच सुखी कुटुंब याचे महत्त्व समाजाच्या ताळागाळापर्यंत पोचवणे गरजेचे आहे. त्याचबरोबर कुटुंब नियोजनाची साधने देखील या लोकांपर्यंत कमीत कमी पैशात पोचली पाहिजेत.

३) **विविध सवलती** - लोकसंख्या वाढ रोखण्यासाठी सरकार मोफत जे विविध उपाय योजले जातात, त्यांची अंमलबजावणी योग्य तऱ्हेने झाली पाहिजे. लहान कुटुंबासाठी काही सवलती जाहीर केल्या पाहिजेत. एकच अपत्य्य मग ते मुलगा किंवा मुलगी असेल तर अशा अपत्यांसाठी, त्यांच्या पालकांसाठी विशेष सवलती दिल्या गेल्या पाहिजेत. उदा. करामध्ये सवलती, शिक्षणात सवलती इ. त्याचा निश्चितच परिणाम लोकसंख्या नियंत्रणासाठी होईल.

तुमची प्रगती तपासा :

१) लोकसंख्या वाढ कशी नियंत्रणात आणता येईल?

२.५ लोकसंख्या वितरण

प्रस्तावना -

लोकसंख्या भूगोलाच्या अभ्यासामध्ये लोकसंख्येची रचना आणि वितरण या दोन घटकाला अतिशय महत्त्व आहे. जगातील कोणत्याही देशात लोकसंख्येचे वितरण सर्वत्र सारखे नाही. मानवी व्यवस्थेसाठी जेथे अनुकूल परिस्थिती आहे. तेथे जास्त लोक राहतात. जेथे मानवी व्यवसायास प्रतिकूल परिस्थिती असते तेथे लोक कमी असतात.

जागतिक लोकसंख्या वितरणावर परिणाम करणारे घटक / जागतिक लोकसंख्या केंद्रीकरणावर परिणाम करणारे घटक -

आज जगामध्ये लोकसंख्येचे वितरण विषम स्वरूपाचे झालेले आहे. काही प्रदेशात दाट लोकवस्ती तर काही प्रदेशात विरळ लोकवस्ती आढळते. एवढेच नव्हे तर एकाच देशाच्या विविध प्रदेशात लोकसंख्येच्या वितरणात सारखेपणा आढळत नाही. लोकसंख्या वितरणावर खालील घटकांचा प्रभाव पडतो.

अ) भौगोलिक घटक -

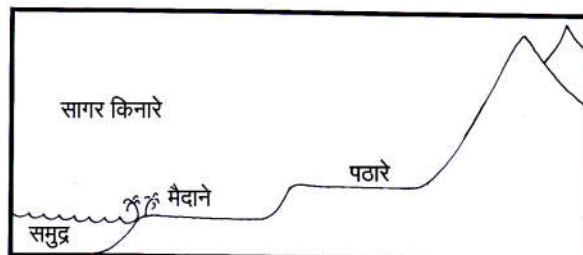
भौगोलिक परिस्थितीचा प्रभाव लोकसंख्येच्या वितरणावर होत असतो. प्रदेशानुसार भौतिक परिस्थितीत भिन्नता आढळते व त्याचा परिणाम लोकसंख्येच्या वितरणावर होतो. भौतिक घटकात खालील घटकांचा समावेश होतो.

- १) भूपृष्ठरचना
- २) हवामान
- ३) प्रादेशाचे स्थान
- ४) मृदा
- ५) पाणीपुरवठा
- ६) खनिजे
- ७) नैसर्गिक वनस्पती

१) भूपृष्ठरचना -

लोकसंख्या वितरणावर प्रभाव टाकणारा हा एक महत्वाचा भौतिक घटक आहे. प्रदेशानुसार भूपृष्ठरचनेमध्ये भिन्नता आढळते. भूपृष्ठ रचनेमध्ये खालील घटकांचा समावेश होतो.

- १) पर्वत
- २) पठारे
- ३) मैदाने
- ४) सागर किनारे

१) पर्वत - सभोवतालच्या प्रदेशापेक्षा अती उंच भागाला पर्वतीय प्रदेश असे म्हणतात. पर्वतीय प्रदेशात लोकवस्ती अतिशय कमी असते कारण

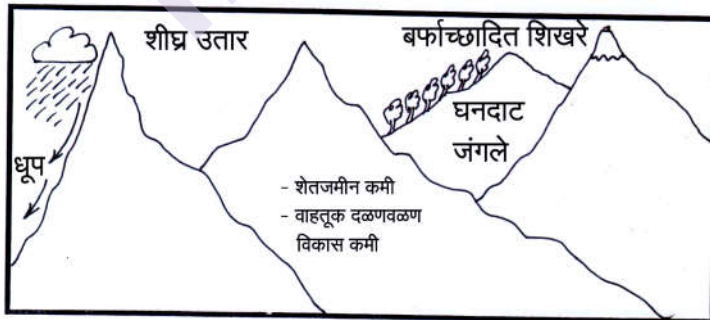
लोकसंख्येची गतिशीलता

- १) पर्वतीय प्रदेशाला शीघ्र उतार असतो.
- २) जमिनीची धूप मोठ्या प्रमाणात होते.
- ३) शेतीयोग्य जमिनीचे प्रमाण कमी असते.
- ४) पर्वताची शिखरे बर्फाच्छादित असतात.
- ५) वाहतूक, दळणवळणाचा विकास फारसा होत नाही.
- ६) मानवी व्यवसायाच्या विकासाला प्रतिकूल भौतिक परिस्थिती आढळते.
- ७) पर्वतीय प्रदेशात घनदाट जंगले असतात.

वरील सर्व कारणाव्दारे हिमालय रॉकी, अँडीज, सह्याद्री पर्वतीय प्रदेशात लोकवस्ती अतिशय कमी आहे. काही पर्वतीय प्रदेशात खनिजे सापडत असल्याने प्रतिकूल भौतिक परिस्थिती असूनही लोकसंख्या जास्त आढळते. उदा. अँपलोझीयन पर्वतीय प्रदेशात आल्हाददायक व थंड हवामानामुळे पर्वतीय केंद्रे निर्माण होऊन तेथे लोकवस्ती वाढलेली आहे. उदा. माथेरान, माहाबळेश्वर, आंबोली इ.

२) पठारे -

सपाट उंच प्रदेशाला पठार असे म्हणतात. पर्वतीय प्रदेशापेक्षा जास्त व मैदानापेक्षा लोकवस्ती कमी आढळते. मध्यम पाऊस, थोड्या प्रमाणात शेती, पशुपालन याव्दारे लोकवस्ती मात्र आढळते. उदा. भारतातील दख्खनच्या पठारवर लाव्हारस तयार झालेली सुपीक जमीन, शेतीचा विकास, कारखानदारी आहे म्हणून लोकवस्ती जास्त आहे. छोटा नागपूर पठारावर खनिजे सापडत असल्याने लोक जास्त राहतात.

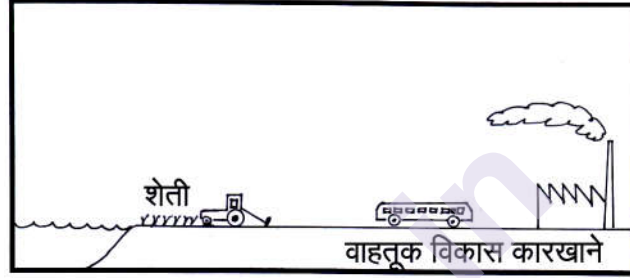

३) मैदाने -

सर्वसाधारणपणे मैदानी प्रदेशात लोकवस्ती असते कारण

- १) भूपृष्ठाला उतार मंद असतो.
- २) नद्यांबरोबर येणार्या गाळाचे संचयन

- ३) या प्रदेशातील जमीन सुपीक असते.
- ४) शेतीचा विकास होतो.
- ५) नद्याच्या पाण्याचा उपयोग जलसिंचनासाठी करून वर्षभर पिके घेता येतात.
- ६) शेतीवर आधारित कारखानदारीचा विकास
- ७) प्रदेश सपाट असल्याने वाहतुकीचे मार्ग विकसित होतात. वरील सर्व कारणाव्दारे गंगा-यमुना नद्यांचा प्रदेश, पूर्वकडील भाग, सिंधुनदीचा त्रिभूज प्रदेशात लोकवस्ती दाट आढळते.

४) सागर किनारे -

समुद्र किनाऱ्यावर लोकवस्ती जास्त असते कारण

- १) अशा प्रदेशात जलमार्ग व जमिनीवरील मार्ग तयार झालेले असतात.
- २) नैसर्गिक बंदराची निर्मिती होते.
- ३) जहाज बांधणीचा व्यवसाय विकसीत होतो.
- ४) मासेमारीचा विकास करता येतो.
- ५) जमिनीवरील सार्वजनिक संपत्ती बरोबर पाण्यातील संपत्तीचा उपभोग घेता येतो.

वरील सर्व कारणाव्दारे किनारी भागात अनेक व्यवसाय उपलब्ध होत असल्यामुळे किनारी भागात दाट लोकवस्ती आढळते. जगातील मोठमोठी शहरे किनारी भागातच आहेत.

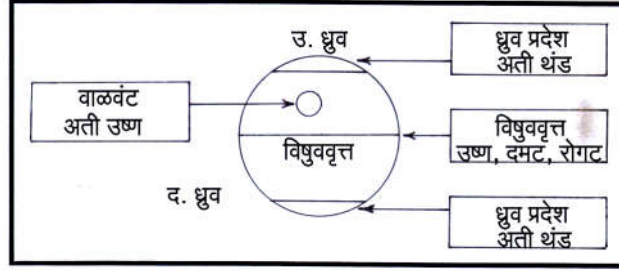
२) हवामान -

जागतिक लोकसंख्या वितरणावर प्रभाव टाकणारा हा एक भौतिक घटक आहे. प्रदेशानुसार हवामानामध्ये परिवर्तन होत असल्याने लोकसंख्या वितरणामध्ये सुध्दा कमी अधिकपणा आढळतो. अतीथंड, अतिउष्ण, अतिकोरड्या हवामानामध्ये लोकवस्ती अतिशय कमी असते.

अंटार्क्टिका, ग्रीनलँड, उत्तर सैबेरिया, अलास्का / ध्रुवीय प्रदेशात तापमान वर्षातील ९ महिने 0°C पेक्षा कमी असल्याने सतत बर्फमय प्रदेश असतो. तेथे लोकवस्ती कमी असते. उष्ण वाळवंटी प्रदेशात तापमान जास्त, पावसाचे प्रमाण कमी, पाण्याची टंचाई, वालुकामय

जमीन यासाखख्या घटकामुळे लोकसंख्या कमी असते. सहारा, कलहारी, थर, अटाकामा या वाळवंटी प्रदेशात लोकवस्ती अतिशय कमी आहे. विषुववृत्तीय प्रदेशात वर्षभर तापमान जास्त व पावसाचे प्रमाणही जास्त असते. म्हणून तेथे, उष्ण, दमट, रोगट हवामान आढळते. सतत दलदल, घनदाट जंगले, हिंस्र पशू, विषारी माशा व प्रतिकूल परिस्थिती असल्याने कांगो, अ‍ॅमेझॉन नदीचा प्रदेश, न्युगिनी येथे लोकवस्ती कमी आढळते.

सर्वसाधारणपणे समशीतोष्ण व मोसमी हवामानाच्या प्रदेशात हवामान, शेती, कारखानदारी व मानवास योग्य परिस्थिती असल्याने लोकसंख्या जास्त असते.

३) प्रदेशाचे स्थान -

प्रदेशाचे स्थान यावर लोकसंख्याचे वितरण अवलंबून असते. ज्या देशाला सागरात स्थान लाभलेले असेल अशा देशाला जमिनीवरील संपत्तीबरोबर सागरीय संपत्तीचा उपभोग घेता येतो व तेथे लोकवस्ती निर्माण होते. उदा. जपान, इंग्लंड इ. ज्या देशाला खंडातर्गत स्थान लाभलेले असेल तेथे मानवी व्यवसाय कमी विकसीत होतात. उदा. नेपाळ, भूतान, अफगाणिस्तान येथे लोकवस्ती कमी आहे. कारण स्थानावरच माणसाचा आर्थिक व सांस्कृतिक विकास अवलंबून असतो. म्हणून प्रदेशानुसार लोकसंख्येच्या वितरणात फरक आढळतो.

४) मृदा -

लोकसंख्येच्या वितरणावर परिणाम करणारा हा एक नैसर्गिक घटक आहे. कारण मानवाची अन्न ही गरज मृदेवरच / शेतीवरच अवलंबून असते. ज्या प्रदेशात सुपीक, गाळाची, काळी कसदार जमीन असेल तेथे शेतीचा विकास जास्त होतो. तेथे लोकसंख्या जास्त आढळते.

उदा. गंगा नदीचा त्रिभूज प्रदेश

भारतातील दख्खनचे पठार, इंडोनेशियातील जावा बेट येथे लाव्हासारपासून रेगूर नावाची काळी कसदार जमीन तयार झाली असल्याने लोकवस्ती जास्त आढळते. जमिनीची सुपिकता, जमिनीचा कस, जमिनीचा धूप, प्रदेशानुसार बदलते. म्हणून लोकसंख्येचे वितरण सारखे आढळत नाही.

उदा. द कोकणात जांभा जमीन असून जमिनीची धूप जास्त झाली आहे. योथे शेती विकासावर मर्यादा पडतात. म्हणून लोकवस्ती कमी आहे.

५) पाणीपुरवठा / जलप्रणाली -

मानवी जीवनात पाण्याला अतिशय महत्व आहे. तेथे पाणी सहज उपलब्ध होईल तेथे मानव राहणे अधिक पसंत करतो. तलाव, धरणे, नद्या, सरोवरे अशा प्रदेशात पाणी सहज उपलब्ध होते. पिण्यासाठी, घरगुती वापरासाठी, उद्योगधंदे, शेती, वाहतूक, पशुपालन, मासेमारी यासाठी पाणी आवश्यक असल्याने मानव नदीच्याच काठी केंद्रीत होतो. म्हणूनच विविध सांस्कृतीचा उगम आणि विकास हा देखील नद्यांच्याच काठी झाला. गंगा, यमुना, गोदावरी, कावेरी यासारख्या नद्यांच्या खोऱ्यात लोकवस्ती दाट असते. वाळवंटी प्रदेशात पिण्याच्या पाण्याची दुर्मिळता असल्याने लोकसंख्या कमी असते.

६) खनिजे -

पृथ्वीच्या पृष्ठभागात रासायनिक प्रक्रियेद्वारे विविध खनिजांची निर्मिती होते. जेथे खनिजे सापडतात. तेथे खाणकाम विकसीत होतो. उद्योगधंद्यांचा विकास घडून येतो व लोकवस्ती आढळते. भारतातील छोटा नागपूर, पठार, रशियातील उराल, अमेरिकेतील अॅपलेझियन येथे खनिजे सापडत असल्याने लोकसंख्या दाट आहे. सौदी अरेबिया, कुवेत, इराक, इराण येथे उष्ण वाळवंटी हवामान व पाण्याची दुर्मिळता असूनही तेथे सुवर्णरेखा (खनिजतेल) सापडत असल्याने लोकवस्ती वाढलेली आहे.

७) नैसर्गिक वनस्पती -

आर्थिकदृष्ट्या अरण्ये माहत्वाची असतील तर तेथे मध, मेण, डींक, हिरडा, कात यासारखी दुय्यम उत्पन्ने घेतात. लाकूडतोड व्यवसाय चालतो. अशा प्रदेशात लोकवस्ती निर्माण होते. सावंतवाडी तालुक्यात देवसू, दाणोली याठिकाणी याच दृष्टीकोनातून वस्ती झालेली आहे.

थोडक्यात औद्योगिक घटकांचा प्रभाव लोकसंख्येच्या वितरणावर होतो. परंतु अलिकडे या घटकाचे महत्व कमी झाले आहे. कारण आधुनिक तंत्रज्ञानाद्वारे प्रतिकूल भौतिक परिस्थितीवर मात करून लोकांनी वस्त्या तयार केल्या आहेत.

तुमची प्रगती तपासा :

१) लोकसंख्येच्या वितरणावर परिणाम करणारे विविध भौतिक घटक स्पष्ट करा.

ब) आर्थिक व सामाजिक घटक -

भौगोलिक घटकापेक्षा आर्थिक व सामाजिक घटकाला अतिशय महत्व प्राप्त झालेले आहे. जगातील बहुतेक प्रदेशात लोकसंख्येचे वितरण आर्थिक घटकाला अनुसरून होत आहे. आर्थिक घटकामध्ये खालील घटकांचा समावेश होतो.

- १) उद्योगधंदे
- २) वाहतूक व्यवसाय
- ३) शहरीकरण
- ४) सामाजिक सुरक्षितता
- ५) सामाजिक एकजिनसिपणा

१) उद्योगधंदे -

लोकसंख्या वितरणावर परिणाम करणारा हा एक प्रमुख घटक आहे. ज्या प्रदेशात कारखानदारीचा विकास होतो. अशा प्रदेशात लोकांना कामाची संधी उपलब्ध होते. इतर व्यवसाय उपलब्ध होतात. आपोआपच अशा प्रदेशाकडे लोक आकर्षिते जाऊन त्या प्रदेशाची लोकसंख्या वाढते. मुंबई, पुणे, अहमदाबाद, बडोदा, सामाजिक औद्योगिक प्रदेशात लोकसंख्येचे केंद्रीकरण झालेले आहे. सिंधुदुर्ग प्रदेशातील रेडी प्रदेशात उषा इस्पात ही औद्योगिक वसाहत निर्माण झाल्याने तेथील लोकसंख्या वाढली. महाराष्ट्रात साखर कारखान्याभोवती लोकवस्ती वाढली आहे.

२) वाहतूक दळणवळण -

जेथे वाहतूकीचा विकास होतो तेथे लोकवस्ती वाढते. शेती, व्यापार, उद्योगधंदे यांचा विकास वाहतूकीवर अवलंबून असतो. लोकांच्या गरजा भागविण्यासाठी, वस्तूंची देवाणघेवाण करण्यासाठी मागणीप्रमाणे पुरवठा करण्यासाठी वाहतूकीची आवश्यकता असते. म्हणूनच वाहतूक मार्गांच्या शेजारी लोक केंद्रीत होतात. रस्ते, लोहमार्ग, जलवाहतूक यांचा विकास झालेल्या प्रदेशात लोकवस्ती जास्त असते. उदा. मुंबई, गोवा, पनवेल, महाड, चिपळूण, सावंतवाडी यासारखी शहरे निर्माण झालेली आहेत. तेथे दाट लोकवस्ती आढळते.

३) शहरीकरण -

ज्या प्रदेशात शहरीकरण असेल अशाच प्रदेशात लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात आढळते. शहरीकरणाचा प्रभाव लोकसंख्या वितरणावर पडतो. मोठमोठे उद्योग, व्यापार, वाहतूक, रोजगार उपलब्धता, शिक्षणाच्या सोई, विविध प्रकारच्या सेवा, करमणूक, बँक, पतपेढ्या यासारख्या घटकांचे केंद्रीकरण शहरातच होत असल्याने सर्वात जास्त लोकसंख्येचे केंद्रीकरण शहरातच होत असते. अनेक लोक शहराकडेच आकर्षित होतात. जागतिक लोकसंख्येपैकी ३० टक्के लोकसंख्या शहरात राहते. विकसीत देशात तर ५० टक्के पेक्षा जास्त लोक शहरात राहतात. पुंर्बई, कोलकत्ता, न्यूयार्क, टोकियो, लंडन यासारख्या मोठ्या शहरात अतिशय दाट लोकवस्ती आहे.

४) सामाजिक सुरक्षितता -

ज्या प्रदेशात मानवी जीवन सुरक्षित असेल अशाच प्रदेशात लोक राहणे पसंत करतात. म्हणून सामाजिक सुरक्षिततेचा परिणाम लोकसंख्या वितरणावर होतो. महाराष्ट्रात सामाजिक सुरक्षित असल्याने अनेक प्रदेशातील लोक आकर्षिते गेले. त्या उलट काश्मिरी राज्यात अनेक कुटुंबे दुसरीकडे स्थलांतरीत झाली. म्हणून तेथे लोकसंख्या कमी आढळते.

५) सामाजिक एकजिनसिपणा -

सर्वसाधारणपणे एका धर्माचे / जातीचे लोक एकत्र राहणे अधिक पसंत करतात. म्हणून सामाजिक एकजिनसीपणाचा प्रभाव लोकांच्या वितरणावर होतो. सामाजिक भिन्नता असेल

तर समाज विविध धर्मात, जातीनुसार विभागला जातो. तेथे तुलनेने कमी लोकवस्ती आढळते.

क) धार्मिक घटक -

काही ठिकाणांना धार्मिक दृष्टीकोनातून महत्व असते. तेथे धार्मिक विधीसाठी लागणार्या वस्तू तयार केल्या जातात. उदा. अगरबत्ती, तेथे व्यापार वाढीस लागतो. लोक अशा ठिकाणाला भेटी देतात. म्हणून लोकशाही वाढते. मक्का, पंढरपूर, नाशिक, पैठण, काशी, हरिविदार या धार्मिक ठिकाणी लोकवस्ती जास्त आहे.

ड) ऐतिहासिक घटक -

काही भूतकाळातील परिस्थिती, वर्तमान आणि भविष्य काळातील लोकसंख्येवर परिणाम करित असते. आशिया खंडात ऐतिहासिक कालावधीपासून चालत आलेल्या संस्कृतीचा परिणाम सध्याच्या आशियातील लोकसंख्येच्या केंद्रीकरणावर झालेला आहे. कित्येकदा ऐतिहासिक घटकांना महत्व प्राप्त झालेले असते. उदा. पुणे, आग्रा इ. अशा ठिकाणी लोकवस्ती जास्त आढळते.

इ) राजकीय घटक -

देशातील शासन प्रणालीचा परिणाम लोकांच्या केंद्रीकरणावर होतो. देशातील शासन जन्माला प्रोत्साहन देत असेल तर लोकवस्ती वाढते. रशियाच्या शासनाने रशियाच्या पूर्व भागात राहणार्या लोकांना सुविधा उपलब्ध करून दिल्याने अनेक लोकांनी पूर्वेकडून पश्चिमेकडे स्थलांतर केले. अंदमान, निकोबार बेटावर जे लोक जातील अशा लोकांना भारत शासनाने जमीन आणि अनुदान उपलब्ध करून दिल्याने अनेक लोक तेथे जाऊन त्या वस्तीमध्ये वाढ झाली. १९४७ भारत-पाक फाळणी, नैसर्गिक आपत्ती / युद्धे अशा कारणांमुळे लोकसंख्या कमी होते.

ई) तांत्रिक ज्ञानाचा प्रसार -

अलिकडे लोकसंख्या वितरणावर प्रभाव टाकणारा हा अतिशय महत्वाचा घटक आहे. तांत्रिक ज्ञानाच्या प्रसाराबरोबर लोकसंख्या वितरणावरील भौगोलिक घटकाचे महत्व कमी झाले आहे. तंत्रज्ञानाच्या विकासाबरोबर पूर्वी ज्या ठिकाणी लोकवस्ती नव्हती अशा ठिकाणी लोकवस्ती वाढलेली आहे.

उदा. गेल्या २५ वर्षांपूर्वी भारतातील राजस्थानच्या प्रदेशात अतिशय कमी लोक राहत होते. कारण हा ओसाड प्रदेश होता. भारत शासनाने राजस्थानच्या प्रदेशात जलसिंचनाच्या सोई उपलब्ध करून दिल्या. त्यामुळे तेथे आपोआप लोकवस्तीमध्ये वाढ झाली. इस्त्राईल या ओसाड प्रदेशात अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाव्दारे शेती व उद्योगधंदे यांचा विकास ग्रामीण प्रदेशात झाल्यामुळे लोकवस्ती वाढलेली आहे. उत्तर, कॅनडा, अलास्का, सैबेरीया येथे संपूर्ण बर्फाच्छादित प्रदेश आढळतो. परंतु सध्या आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून वाहतुकीची गतिमानता, नाशवंत माल दूरच्या प्रदेशात सहज पाठवून तेथे लोकवस्ती वाढू लागली आहे. कोकणात विरळ लोकवस्ती आहे. मात्र अलिकडे आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर

करुन डोंगराला बोगदे पाडून कोकण रेल्वे अस्तित्वात आलेली आहे. पुढील ४ ते ५ वर्षात निश्चितच कोकणच्या लोकसंख्येत भर पडेल.

लोकसंख्येची गतिशीलता

थोडक्यात जागतिक लोकसंख्या वितरणावर विविध घटकाचा प्रभाव पडत असतो. प्रदेशानुसार हे घटक बदलणारे असल्याने जागतिक लोकसंख्येचे वितरण असमान झाले आहे.

तुमची प्रगती तपासा :

१) लोकसंख्येच्या वितरणावर परिणाम करणारे आर्थिक व सामाजिक घटक स्पष्ट करा.

२.६ लोकसंख्येची घनता

लोकसंख्येची वितरण स्पष्ट करीत असताना लोकसंख्येची घनता सांगितली जाते.

लोकसंख्येची घनता म्हणजे दर चौ.कि.मी. प्रदेशात राहणारी लोकांची संख्या होय. लोकसंख्येची घनता पुढील सूत्राने काढली जाते.

$$\text{लोकसंख्येची घनता} = \frac{\text{कोणत्याही प्रदेशातील एकूण लोकसंख्या}}{\text{त्या प्रदेशाचे क्षेत्रफळ}}$$

तुमची प्रगती तपासा :

१) टीप द्या. लोकसंख्येची घनता.

२.७ जागतिक लोकसंख्येचे भौगोलिक वितरण

जास्त /दाट लोकसंख्येच्या घनतेचे प्रदेश

ज्या प्रदेशात लोकसंख्येची घनता प्रति चौकिमी ४५१ पेक्षा जास्त असते अशा प्रदेशांचा समावेश दाट लोकसंख्येच्या प्रदेशात होतो.

अ) कृषी प्रधान व प्राचीन संस्कृतीचे प्रदेश - यामध्ये प्रामुख्याने पूर्व व दक्षिण आशिया मधील चीन, भारत, पाकिस्तान, बांग्लादेश यांचा समावेश होतो. येथील मोसमी हवामान, कृषी समृद्धता, गंगा-सिंधु नद्यांची विसृत व संपन्न खोरी, तेथील प्राचीन संस्कृती यामुळे येथे लोकसंख्येची घनता दाट आहे. तसेच नाईल नदीच्या खोऱ्यातील इजिप्तच्या प्रदेशातही लोकसंख्येची घनता दाट आढळते.

ब) औद्योगिकदृष्ट्या विकसित प्रदेश - यामध्ये प्रामुख्याने पश्चिम युरोपमधील जर्मनी, फ्रान्स, ग्रेट ब्रिटन, इटली, स्वित्झर्लंड तसेच उत्तर अमेरिकेतील संयुक्त संस्थाने, कॅनडा इ. देशांचा समावेश होतो. येथील समशीतोष्ण हवामान, खनिज व उर्जा साधनांची मुबलकता, अधिक साक्षरता, उच्च तंत्रज्ञानाचा प्रसार, व्यापारातील वृद्धी, उच्च राहणीमान इ. कारणांमुळे या प्रदेशात लोकसंख्येची घनता दाट आहे. आशियातील जपान देश उच्च तंत्रज्ञान व इलेक्ट्रॉनिक्स वस्तू, स्वयंचलित वाहनाच्या निर्यातीत अग्रेसर आहे, येथेही लोकसंख्येची घनता दाट आहे.

क) इतर प्रदेश - वरील दोन्ही घटकांव्यतिरिक्त अलिकडे जगातील काही देशांमध्ये लोकसंख्येची घनता दाट होत चाललेली आढळते. उदा. सिंगापूर, मध्य आशियातील आखाती देश, ब्रझील इ.

२) मध्यम लोकसंख्येची घनता असलेले प्रदेश -

ज्या प्रदेशात लोकसंख्येची घनता प्रति चौ. किमी १५१-४५० एवढी आढळते अशा प्रदेशांचा समावेश मध्यम लोकसंख्येच्या घनतेच्या प्रदेशात होतो.

अ) उष्ण व समशितोष्ण गवताळ प्रदेश - यामध्ये जगातील विस्तीर्ण अशा गवताळ प्रदेशांचा समावेश होतो. अलिकडे येथे यांत्रिक पद्धतीने अन्नधान्याची शेती विकसीत होत आहे. तसेच पशुपालनाचा व्यवसायही मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. उदा. प्रेअरी, पंपाज, स्टेप्स, व्हेल्ड, डाउन्स इ.

ब) सूचीपर्णी जंगलांचा प्रदेश - यामध्ये उत्तर अमेरिका व युरेशिया येथील सूचीपर्णी जंगलांच्या प्रदेशांचा समावेश होतो. अलिकडे येथे अरण्यांची तोड करून शेती करण्याचे प्रमाण वाढत आहे. तसेच येथे प्राण्यांपासून केसाळ कातडी कमविण्याचे उद्योगही वाढत आहेत.

क) खनिज संपत्तीचे प्रदेश - खनिजसंपत्तीच्या पठारी प्रदेशात अवजड उद्योगांच्या विकासांमुळे लोकसंख्येची घनता वाढत असलेली आढळते. उदा. संयुक्त संस्थानाचा मध्य भाग व रशियाचा पश्चिम भाग.

३) कमी/विरळ लोकसंख्येची घनता असलेले प्रदेश -

ज्या प्रदेशात लोकसंख्येची घनता प्रति चौकिमी १५० पेक्षा कमी असते अशा प्रदेशांचा समावेश विरळ घनतेच्या प्रदेशात होतो.

अ) उंच पर्वतीय प्रदेश - येथे असणारे दुर्गम पर्वतीय भाग, थंड हवामान, बर्फाच्छादीत प्रदेश, तीव्र उतार, कृषीयोग्य जमिनीचा अभाव, वाहतूक सुविधांचा अभाव यामुळे येथे लोकसंख्येची घनता अतिशय विरळ आढळते. उदा. हिमालय, रा०की, अडीज इ.

ब) उष्ण वाळवंटी प्रदेश - येथे असणारे उष्ण हवामान, पाण्याचे दुर्भिक्ष, कृषीयोग्य जमिनीचा अभाव इ. कारणांमुळे या प्रदेशात लोकसंख्येची विरळ घनता आढळते. उदा. सहारा, कलहारी, थरचे व अरेबियाचे वाळवंट इ.

क) विषुववृत्तीय प्रदेश - येथे असणारी घनदाट गंगले, रोगट हवामान, विषारी किटक, विषारी माशा, हिंस्र पशु, दलदल, वाहतूक सुविधांचा अभाव इ. कारणांमुळे लोकसंख्येची घनता विरळ आढळते. उदा. दक्षिण अमेरिकेतील अॅमेझॉन नदीचे खोरे व आफ्रिकेतील कांगो नदीचे खोरे.

ड) ध्रुवीय प्रदेश - अतिशय प्रतिकूल हवामान, बर्फाळ जमीन, गोठलेले समुद्र यामुळे या प्रदेशात लोकसंख्येची घनता विरळ आढळते. उदा. उत्तर अमेरिकेतील अलास्का, ग्रीनलँड,

उत्तर युरेशिया, दक्षिण द्रुवाकडील अंटार्क्टिका मध्ये तर लोकसंख्याच नाही. संपूर्ण खंड निर्जन आहे.

लोकसंख्येची गतिशीलता

तुमची प्रगती तपासा :

१) लोकसंख्येचे जागतिक वितरण स्पष्ट करा.

२.८ भारत लोकसंख्येची घनता

वर्ष	शहरीकरणाचे प्रमाण %	घनता (चौकिमी)
१९५१	१७.३	११७
१९६१	१८.०	१४२
१९७१	१९.९	१७७
१९८१	२३.३	२१६
१९९१	२६.७	२७४
२००१	२७.८	३२५
२०११	३१.०	३८२

भारतात लोकसंख्या वाढीबरोबरच लोकसंख्येची घनताही वाढत आहे. स्वातंत्र्यानंतर लोकसंख्येची घनता ११७ वरून ३८२ पर्यंत वाढली, परंतु ती देशात सर्वत्र सारखी नाही. काही ठिकाणी विरळ तर काही ठिकाणी दाट वस्ती आढळते. मुंबईसारख्या दाट लोकवस्तीच्या भागात घनता जास्त आहे. राज्यानुसार विचार करता बिहार मध्ये लोकसंख्येची घनता सर्वात जास्त (१०३०) एवढी आहे. त्या खालोखाल पश्चिम बंगाल राज्याची लोकसंख्येची घनता (११०२) एवढी आहे. केरळ राज्याची लोकसंख्येची घनता (८५९) एवढी आहे. सर्वात कमी लोकसंख्येची घनता अरुणाचल प्रदेशची (१७) एवढी आहे. भारतात शहरीकरणाचा वेग सुध्दा सतत वाढत आहे. १९५१ साली भारतात शहरीकरणाचा वेग १७.३ टक्के होता तो २०११ साली ३१.० टक्के वर पोचला.

तुमची प्रगती तपासा :

१) टीप द्या. भारतातील लोकसंख्येची घनता

लोकसंख्या वाढीचे सिद्धांत

घटक संरचना :

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ लोकसंख्या संक्रमण सिद्धांत
- ३.३ माल्थसचा लोकसंख्या सिद्धांत
- ३.४ मार्क्सचा सिद्धांत
- ३.५ इष्टतम लोकसंख्येचा सिद्धांत

३.० उद्दिष्टे

- लोकसंख्या वाढीबद्दलच्या संक्रमण सिद्धांताचा अभ्यास करणे.
- लोकसंख्येचे विविध सिद्धांत समजून घेणे.

३.१ लोकसंख्या सिद्धांत - प्रस्तावना

जागतिक लोकसंख्येचा अभ्यास प्ल्युटो पासून बऱ्याच तत्वज्ञानी वैज्ञानिकांनी केलेला आहे. हर्बट स्पेन्सर, गिनी या सारख्यांनी लोकसंख्या वाढ ही काही नैसर्गिक नियमांनी नियंत्रित केली असावी. शोधण्याच्या दृष्टीने लोकसंख्या अभ्यास केला माल्थस, रिकार्डो आणि मार्क्स यांनी लोकसंख्या वाढीचा साधनसंपत्तीचा संबंधात अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला पुढील विवेचनात लोकसंख्येच्या काही सिद्धांताबद्दल माहिती दिली आहे.

१) लोकसंख्या संक्रमण सिद्धांत -

विसाव्या शतकाच्या आधी लोकसंख्या वाढ एका विशिष्ट प्रकाराने होत असे. अनुभवाधिष्ठित निरीक्षकाणे मांडण्याचा प्रयत्न शास्त्रज्ञांनी केला. पण लोकसंख्या वाढ व आर्थिक विकास यांच्यातील दृढ नात्याचा संबंध विसाव्या शतकात प्रथमच पद्धतशीरपणे मांडण्याचा जो प्रयत्न झाला. त्यातूनच लोकसंख्या संक्रमण ही संकल्पना उदयास आली. लोकसंख्या संक्रमण ही संज्ञा सर्वात प्रथम फक नॉटस्टाईन या शास्त्रज्ञाने व्यापक अर्थाने उपयोगात आणली. पाश्चात्य प्रगत देशातील अनुभवावरून लोकसंख्ये संबंधी मांडण्यात आलेल्या सर्व सिद्धांतांच्या मानाने हा सिद्धांत अधिक शास्त्रीय स्वरूपाचा व सर्वांना पटणारा वाटतो. लोकसंख्या वाढ व एखाद्या देशाची किंवा भौगोलिक क्षेत्राची आर्थिक अवस्था याचा निकटचा संबंध असतो. जन्मदर व मृत्यूदर यांच्या आकडेवारीवरून

लोकसंख्या वाढ काढली जाते. लोकसंख्या वाढीच्या गतिमानतेवरून तिच्या विविध अवस्था निश्चित करतात. उदा. कमी लोकसंख्या वाढीची अवस्था, मध्यम लोकसंख्या व पुन्हा कमी लोकसंख्या वाढीची अवस्था.

‘एखाद्या क्षेत्राच्या लोकसंख्या वाढीचे जे चक्र सुरु असते या चक्रालाच लोकसंख्या संक्रमण असे म्हणतात.’

‘औद्योगिकीकरणाच्या प्रगत अवस्थेत जन्मदर व मृत्युदर घटल्याने लोकसंख्या वाढीचा वेग पुन्हा कमी होतो. लोकसंख्या वाढीच्या या मार्गक्रमणास लोकसंख्या संक्रमण असे म्हणतात.’

शेती व्यवसाय करणारा समाज औद्योगिकीकरणाकडे जाताना त्याला संक्रमणाच्या अवस्थांमधून जावे लागते. एकाचवेळी भिन्न भिन्न देशात लोकसंख्या वाढीच्या भिन्न भिन्न अवस्था असतात.

संक्रमण सिद्धांताची मूलतत्त्वे -

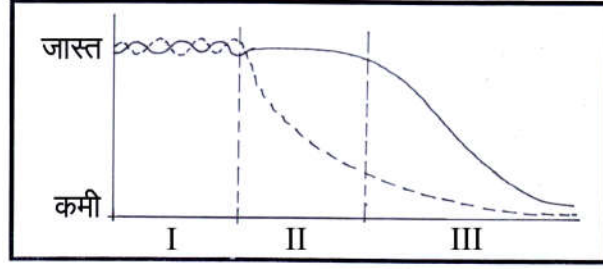
- १) लोकसंख्या वाढ किंवा लोकसंख्येतील बदल व आर्थिक विकास याचा घनिष्ट संबंध असतो.
- २) लोकसंख्या वाढ चक्रिय स्वरूपाची असते. कालप्रवाहात लोकसंख्या वाढीचे चक्र विविध अवस्थांमधून कार्यान्वित होत असते.
- ३) लोकसंख्या वाढीच्या अवस्था सुरुवातीला मंद नंतर जलद स्फोटक नंतर पुन्हा मंद वाढ व शेवटी स्थिर वाढ अशा असतात.
- ४) जन्मदरापेक्षा मृत्युदरात लक्षणीय घट होते. तेव्हा लोकसंख्या जलद गतीने वाढते.
- ५) लोकसंख्या वाढीचा कल स्थिरावताना जन्मदर व मृत्युदर निचतम पातळीला पोहोचतात.
- ६) लोकसंख्या संक्रमणाचे मूळ आर्थिक संक्रमणात आहे. आर्थिक संक्रमणाबरोबर लोकसंख्या संक्रमण होत असते.

लोकसंख्या संक्रमण सिद्धांताच्या अवस्था -

लोकसंख्या संक्रमणाचे सिद्धांताचे प्रयोजन विविध शास्त्रज्ञांनी केलेले असून त्याच्या संक्रमण अवस्थांच्या वर्गवारीत थोडाफार फरक असला तरी मूलतत्त्वाचे स्पष्टीकरण केले आहे. कोणत्याही प्रदेशाची लोकसंख्या वाढ ही काळाच्या ओघात आर्थिक अवस्थेशी निगडीत असल्यामुळे संक्रमण सिद्धांताच्या पुढील अवस्था आहेत.

- १) संक्रमणपूर्व समतोल
- २) प्राथमिक संक्रमणावस्था
- ३) उत्तर संक्रमणावस्था

४) संक्रमणोत्तर समतोल

१) संक्रमणपूर्व समतोल -

लोकसंख्या वाढीची ही सुरुवातीची प्राथमिक अवस्था असते. या अवस्थेत जन्मदर आणि मृत्यूदर हे जास्त व बहुधा सारखेच असल्यामुळे लोकसंख्या वाढ अत्यंत कमी वेगाने होते आणि मंद असते. सामान्यतः प्राथमिक अर्थव्यवस्थेत किंवा जेथे औद्योगिकीकरण नाही अशा क्षेत्रात अथवा काळात लोकसंख्या फारशी वाढत नाही. यामुळे लोकसंख्या ही समतोल असल्याने या अवस्थेला संक्रमण पूर्व समतोल असे म्हणतात. औद्योगिक पूर्व काळातील समाजामध्ये जन्मदर व मृत्यूदर हे जास्त व साधारण समान असतात. समाजात वैद्यकीय सुविधाचा तुटवडा, आरोग्य अनास्था व अन्नपुरवठ्यात अनियमितता यामुळे मृत्यूचे प्रमाण जास्त असते. समाजाचे अस्तित्व टिकविण्यासाठी जन्मदरही जास्त असतो. जन्मदर व मृत्यूदर जास्त असल्याने लोकसंख्या अतिशय मंदगतीने वाढते. उदा. पापुआ व न्युगिनी

२) प्राथमिक संक्रमणावस्था -

पहिल्या अवस्थेत जेव्हा आर्थिक स्तर उंचावयाला सुरुवात होते. त्यावेळी संक्रमण अवस्थेला सुरुवात होते. या अवस्थेत जन्मदर आणि मृत्यूदर यांच्यात तफावत निर्माण होऊ लागते. तथापि ही तफावत मुख्यत्वे मृत्युदरात घट झाल्यामुळे होऊ लागते. प्राथमिक संक्रमणावस्था या अवस्थेत मृत्यूदर कमी झालेला असतो. परंतु जन्मदर मात्र पूर्वी इतकाच वरच्या पातळीवर असतो. काही वेळा जन्मदर थोडासा वाढलेला ही असतो. कारण या अवस्थेत आरोग्याच्या सुविधा आणि अनियमित अन्नपुरवठा उपलब्ध होत असतो. त्यामुळे या अवस्थेत लोकसंख्या जलद गतीने वाढताना दिसते. सध्या विकसनशील देशांपैकी बहुतेक देश संक्रमणाच्या या दुसऱ्या अवस्थेत येतात.

उदा. श्रीलंका

३) उत्तर संक्रमणावस्था -

संक्रमणावस्थेचा हा भाग आर्थिक अवस्थेला झालेल्या उर्जितावस्थेमुळे मृत्यूदर नीचतम पातळीकडे झुकतो व जन्मदरातील घटही चालूच राहते. या अवस्थेत म्हणूनच जन्मदर नीचतम पातळीकडे वाटचाल करतो तर मृत्यूदर वस्तूतः नीचतम झालेला असतो. अर्थात जन्मदराचे प्रमाण मृत्यूदरापेक्षा थोडे जास्तच असते. परिणामी लोकसंख्येची वाढ होते. पण तिचा वेग मात्र मंदावू लागतो. या अवस्थेत लहान कुटुंब उच्च राहणीमान, शिक्षण, वाहतूक,

आरोग्य यांना उन्नत अवस्था प्राप्त होऊ लागते. व लोक स्वेच्छेने लोकसंख्या नियंत्रित करू लागतात.

लोकसंख्या वाढीचे सिद्धांत

विकसित अर्थव्यवस्था, औद्योगिक क्रांती, वैद्यकीय सुविधामुळे मृत्यूदर किमान पातळीवर आलेला असतो. जन्मदरात देखील घट चालूच असते. अर्थात जन्मदराचे प्रमाण मृत्यूदराच्या प्रमाणापेक्षा थोडे जास्त असते. लोकसंख्येत वाढ होत असली तरी वाढीचा वेग कमी होत जातो. उदा. भारत व चीन

४) संक्रमणोत्तर समतोल -

लोकसंख्या संक्रमणाची ही अंतिम अवस्था होय. या अवस्थेत पहिल्या अवस्थेप्रमाणेच जन्मदर व मृत्यूदर दोन्ही ही समान होऊ लागतात. परंतु ते नीचतम पातळीला असतात. लोकसंख्या स्थितिकडे गेल्याने या अवस्थेला संक्रमणोत्तर अवस्था असे म्हणतात. या अवस्थेत जाणीवपूर्वक लोकसंख्येवर नियंत्रण ठेवलेले असते. जन्मदर व मृत्यूदर यांनी किमान पातळी गाठल्यामुळे लोकसंख्या वाढ हळूहळू शून्यवत होऊ लागते. उदा. दक्षिण कोरिया

अशा पध्दतीने कोणत्याही देशाच्या लोकसंख्या बदलाची चार टऱ्यात विभागणी करता येते. अलिकडे यामध्ये पाचवा टप्पाही समाविष्ट करण्यात आलेला आहे. ज्यामध्ये मुख्यत्वेकरून लोकसंख्येत होणारी घट दाखविण्यात येते. ही होणारी घट नैसर्गिक असते. येथे मृत्यूदरापेक्षा जन्मदर कमी असतो.

उदा. जर्मनी व स्वीडन

लोकसंख्येच्या संक्रमण सिद्धांतात दोन गोष्टींवर भर दिलेला आहे.

- १) लोकसंख्या संक्रमणाचे मूळ आर्थिक संक्रमणात असून आर्थिक संक्रमण होत असेल तर लोकसंख्या संक्रमण जवळ जवळ अटळ असते.
- २) प्रथम मृत्यूदर कमी होता व जन्मदर कमी होण्यासाठी जो अधिक कालावधी लागतो. त्या मधल्या काळात लोकसंख्या वाढ स्फोटक वेगाने होते.

संक्रमण सिद्धांताचे महत्व -

- १) लोकसंख्यावाढ व आर्थिक विकास यांच्यातील सहसंबंध स्पष्ट होतात.
- २) देशाच्या आर्थिक विकास होत असेल तर लोकसंख्या संक्रमणाच्या विविध पायऱ्या राष्ट्र ओलांडू शकते.
- ३) आर्थिक विकासांमुळे राहणीमानाचा दर्जा उंचावतो कुटुंब समाज व राष्ट्र या विषयीच्या मानवी भावना गतिमान होतात.
- ४) जर्मन, जपान, ग्रेट, ब्रिटन, स्वीडन या देशांच्या अभ्यासावरून असे स्पष्ट होते की लोकसंख्या विस्फोटावर सक्तीपेक्षा स्वेच्छेने मात करता येते. औद्योगिक क्रांतीनंतर आर्थिक परिवर्तनामुळे मृत्यूदरातील घट झाली. परंतु जन्मदरातील घट लोकांनी

स्वेच्छेने स्वीकारली लोकसंख्या वाढीचा वेग शुन्यवत आणला यामुळे आर्थिक विकासाला अधिक चालना मिळाली.

- ५) औद्योगिक प्रगतीमुळे कृषीप्रधान अवस्थेतील कुटुंब म्हणजे मोठा उत्पादक घटक ही संकल्पना बदलली गेली. स्पर्धात्मक नगरी संस्कृतीत राहणीमानाचा दर्जा टिकविणे महत्वाचे वाटल्याने मोठे कुटुंब गैरसोईचे वाटू लागते. यामुळे जन्मदर आपोआपच खाली आला.

तुमची प्रगती तपासा :

- १) लोकसंख्येचा संक्रमण सिद्धांत स्पष्ट करा.

३.३ माल्थसचा लोकसंख्या सिद्धांत

वाढत्या लोकसंख्येबद्दल माल्थसच्या अगोदरही काहींनी माल्थस प्रमाणेच काही कल्पना मांडल्या माल्थसने याच कल्पना विस्तार सविस्तर आणि गणिती रुपात मांडल्या त्या सिद्धांताला माल्थसचा सिद्धांत म्हटले आहे. यातील प्रथम तीन मुद्यात लोकसंख्या का आणि कोणत्या गतीने वाढते हे त्याने स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तसेच लोकसंख्या वाढीबरोबर साधन संपत्तीची वाढ किंवा अन्न धान्य कसे कमी प्रमाणात वाढते. आणि त्याचे परिणाम काय होतात हे स्पष्ट केले आहे. शेवटच्या दोन मुद्यात माल्थसने वाढत्या लोकसंख्येवर उपाय सुचविले आहेत. माल्थसच्या सिद्धांताचे पाच मुद्दे पुढीलप्रमाणे:

- १) माल्थसच्या मते लोकसंख्येवर कोणतेच नियंत्रण नसेल तर लोकसंख्येची वाढ भूमिती श्रेणीनुसार म्हणजे १, २, ४, ८, १६, ३२ या प्रमाणे होऊन २५ वर्षात लोकसंख्या दुप्पट होते.
- २) अन्न धान्यांचे आणि इतर साधनसंपत्तीचे उत्पादन मात्र अर्थशास्त्रातील घटत्या कलाच्या सिद्धांतानुसार होते. जरी अन्नधान्य वाढले तरी घटत्या प्रमाणातच वाढते. म्हणजेच माल्थसच्या अन्नधान्य आणि साधनसंपत्ती गणिती श्रेणीचे वाढते. उदा. १, २, ३, ४, ५, ६
- ३) याप्रमाणे लोकसंख्येतील वाढ आणि अन्नधान्याची वाढ यामध्ये फरक असल्याने शेवटी लोकसंख्या वाढ आणि अन्नधान्य उत्पादनात असमतोल निर्माण होते.
- ४) या असमतोलामुळे वाढत जाणारी लोकसंख्या त्या पातळीवर सामावून घेणे शक्य होत नाही. त्यामुळे उपासमार, दुष्काळ, रोगराई, साथीचे रोग, पूर, भूकंप इ. सारख्या नैसर्गिक आपत्ती येऊन लोक मृत्यूमुखी पडतात या नैसर्गिक आपत्तीनांच माल्थसने प्रत्यक्ष निर्बंध असे म्हटले आहे. या निर्बंधातून पुन्हा लोकसंख्या आणि अन्नधान्य यांचा समतोल राखला जातो.
- ५) नैसर्गिक आपत्तीतून समतोलावस्थेत येणे हे मानवाच्या दृष्टीने अतिशय कष्टप्रद आहे त्यात दुःख आहे. त्यापेक्षा नैतिक प्रतिबंधाचा लोकांनी स्वीकार करणे अधिक चांगले. नैतिक प्रतिबंध म्हणजे उशीरा लग्न, ब्रम्हचर्य पाळणे, लग्नानंतर संयम इ.उपाय माल्थसने सुचविले आहे.

वरीलप्रमाणे माल्थसने आपल्या सिद्धांतात आपली मते वाढत्या लोकसंख्येबद्दल मांडून पुढे माल्थस म्हणतो नैतिक उपाय योजना न केल्याने लोकसंख्या आणि अन्नधान्य यातील असमतोल वाढत जाईलच जगाला दुःख, दारिद्र्य, उपासमार या समस्या नेहमीच भेडसावत राहतील.

लोकसंख्येबाबत माल्थसने जो सिद्धांत मांडला त्यामध्ये दोन गोष्टी प्रकर्षाने जाणवतात त्या म्हणजे –

- १) मानवाच्या अस्तित्वासाठी अन्न हा घटक अत्यावश्यक आहे.
- २) स्त्री पुरुषांमधील लैंगिक वासना ही आवश्यक बाब असून भविष्यकाळात ती कमी होणार नाही. म्हणजेच अन्न आणि लैंगिक वासना या दोन गोष्टी मानवी जीवनाच्या दृष्टीने अत्यावश्यक असल्याने त्या गृहीत धरून माल्थसने असा सिद्धांत मांडला की मानवाची प्रजोत्पादन शक्ती ही निर्वाह वस्तू उत्पादन करण्याच्या शक्तीपेक्षा मोठी असते. याला पुरावा म्हणून त्याने भूमिती व गणिती पद्धतीचे उदा. देवून स्पष्ट केलेले आहे.

लोकसंख्या आणि अन्न पुरवठा यांच्या वाढीचा तुलनात्मक अभ्यास केला असता लोकसंख्या ही नेहमीच अन्नपुरवठ्याची मर्यादा मागे टाकून ढपाट्याने वाढत जाते. गणिताच्या भाषेत विचार केला तर लोकसंख्या साधारणतः २५ वर्षात दुप्पट होते. लोकसंख्या वाढीबाबत माल्थस असे सांगतो की लोकसंख्या वाढीवर ठराविक मर्यादेनंतर नैसर्गिक व प्रतिबंधक या दोन नियंत्रकामुळे आपोआपच मर्यादा येत असतात.

माल्थस शेवटी असेही म्हणतो की, कोणत्याही काळात लोकसंख्येचे प्रमाण हे अन्न पुरवठ्यापेक्षा केव्हाही वेगाने वाढणारेच असते. अशा विषम परिस्थितीत गरिबांची स्थिती नेहमी खालावत जाणारी असते. या धकाधकीच्या जीवनात नैतिक उपायांचा अवलंब करणे लोकांना शक्य होईलच याची खात्री देता येत नाही कारण दुःख आणि दारिद्र्य या चक्रात हा संयमाचा प्रश्न हाताळणे कोमालाही शक्य होत नाही. म्हणून लोकसंख्या वाढीचा हा प्रश्न केव्हाही आणि कोणत्याही परिस्थितीत कमी अधिक प्रमाणात भेडसावतच राहणार अशा प्रकारचा त्याने निराशावादी निष्कर्ष काढला आहे.

माल्थसच्या सिद्धांतावरील आक्षेप :

- १) माल्थसने आपल्या सिद्धांतात लोकसंख्या वाढीचा दिलेल्या भूमिती श्रेणीचा अंदाज खोटा आहे. कारण जगात कोणत्याच देशात या प्रमाणे लोकसंख्येत वाढ झालेली नाही. काही देशात लोकसंख्या कमी झालेली आहे, तर काही देशात लोकसंख्या मंदगतीने वाढते आहे किंवा स्थिर आहे. माल्थसलाही हे नंतर पटलेले असावे. कारण नंतरच्या आवृत्त्यांमध्ये माल्थसने लोकसंख्या वाढ भूमिती श्रेणीने होते हे न लिहीता लोकसंख्या अन्नधान्यापेक्षा जास्त वेगाने वाढते आहे हे नमूद केले आहे.
- २) या सिद्धांतात तांत्रिक प्रगती विचारात न घेतल्याने अन्नधान्याच्या वाढीचा अंदाज देखील चुकीचा ठरतो. कारण वैज्ञानिक प्रगतीमुळे आणि तांत्रिक ज्ञानातील प्रगतीमुळे जगातील काही देश प्रचंड प्रमाणात अन्नधान्याचे उत्पादन करताना आढळतात.

त्यामुळे अन्नधान्य उत्पादनाबाबतीत घटत्या उत्पादन फलाचा सिध्दांत चुकीचा ठरतो.

- ३) माल्थसने असे गृहीत धरले होते की, स्त्री-पुरुषामधील जबरदस्त लैंगिक आकर्षण कायम असते व त्यामुळे लोकसंख्येत प्रचंड वाढ होते. परंतु असे घडले नाही. जगातील बऱ्याच देशात हे आकर्षण कायम असूनही आर्थिक दृष्ट्या राहणीमानाचा दर्जा टिकवण्यासाठी लोकांनी स्वतःहूनच लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण ठेवले आहे.
 - ४) माल्थसने १५० वर्षांपूर्वी आपल्या सिध्दांतात सांगितले होते की एका पोटास खाण्यासाठी आवश्यक असणारे उत्पादन दोन हातांनी होणार नाही. हा विचार खोटा ठरला आहे. कारण सध्या औद्योगिकरण झालेले आहे. त्यामुळे दोन हात आज एका पोटाच्या क्षमतेपेक्षा जास्त निर्मिती करतात. इतकेच नव्हे तर जादा निर्मिती इतर देशांकडे निर्यात केली जाते.
 - ५) माल्थसच्या मताप्रमाणे नैसर्गिक साधन संपत्ती मधील जमिनीसारखी संपत्ती आपण वाढवू शकत नाही. परंतु तांत्रिक प्रगतीमुळे समुद्रात भराव टाकता येतो. अर्थात यावर बऱ्याच मर्यादा आहेत. परंतु जमीन जरी वाढविता आली नाही तरी जमीनीची सुपिकता वाढविता येते. व त्यामुळे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात वाढविता येते.
 - ६) क्यनन यांच्या मताप्रमाणे लोकसंख्येची तुलना जगातील अन्नधान्याच्या पुरवठ्याशी न करता एकंदर राष्ट्रीय उत्पन्नाशी करणे अधिक उचीत आहे. कारण आज लोकांचा राहणीमानाचा दर्जा ठरविणार्या अनेक घटकातील अन्नधान्य पुरवठा हा एक घटक आहे. त्यामुळेच आज लोकसंख्येची तुलना राहणीमानाचा दर्जा व दरडोई उत्पन्न यांच्याशी केली जाते.
 - ७) माल्थसच्या सिध्दांता दूरदृष्टीचा अभाव आहे. माल्थस त्या काळाच्या परिस्थितीने प्रभावित झालेला होता. कारण या सिध्दांतात भविष्य काळातील प्रगतीचा विचार केलेला नाही. आणि तो अंदाज माल्थसला नसल्यामुळेच सिध्दांतातील बऱ्याच गोष्टी चुकीच्या ठरविल्या आहेत.
- कननच्या मताप्रमाणे लोकसंख्या वाढीचा विचार माल्थसने फक्त अन्नाच्या पुरवठ्याशी संबंधित केला आहे. लोकसंख्या वाढीबरोबर श्रमशक्तीत वाढ होते. हे माल्थसने गृहीत धरलेले नाही. श्रमशक्तीतील वाढीमुळे उत्पादनात वाढ हे त्यामुळेच माल्थसच्या सिध्दांतात अपेक्षित नाही.
- ९) प्राणी शास्त्रज्ञांनी माल्थसची लोकसंख्या वाढी बदलची मते चुकीची मानली आहेत. त्यांच्यामुळे लोकसंख्येच्या सांस्कृतिक प्रगती बरोबर प्रजोत्पादन शक्ती कमी होत जाते. त्यामुळे माल्थसने वर्णन केलेले भयंकर चित्र दिसणारच नाही.

माल्थसच्या सिध्दांतावर जरी टीका झालेली असली तरी लोकसंख्येच्या संदर्भात विस्तृतपणे शोध घेणारा पहिला तज्ञ म्हणून माल्थसच्या सिध्दांताचे अनन्यसाधारण महत्त्व मानले जाते.

- १) माल्थसच्या सिध्दांतामुळे प्रथमच लोकसंख्येचा प्रश्न सामाजिक शास्त्रांच्या अभ्यासात समाविष्ट करण्यात आला.
- २) सिध्दांतावर टीका करणार्यांनी सुध्दा माल्थसचा सिध्दांत पूर्णपणे चुकीचा ठरविलेला नाही.
- ३) आजदेखील कित्येक देशांच्या लोकसंख्यावाढीबाबत माल्थसचा सिध्दांत सार्थ ठरतो.
- ४) लोकसंख्या प्रश्नांना सर्वप्रथम माल्थसनेच वाचा फोडली.
- ५) माल्थसच्या सिध्दांतांमुळेच लोकसंख्या प्रश्नाविषयी शास्त्रज्ञ, तत्वज्ञ, नियोजनकर्ते यांचे लक्ष वेधले गेले.
- ६) लोकसंख्या प्रश्नांना सर्वप्रथम माल्थसनेच वाचा फोडली.
- ७) माल्थसच्या सिध्दांतामुळे लोकसंख्या प्रश्नांना शास्त्रीय अधिष्ठान प्राप्त झाले.
- ८) माल्थसचा हा सिध्दांत मुद्देसूद, प्रभावी आणि वैचारिक आक्रमकता स्पष्ट करतो.
- ९) समायोचितता हे माल्थसच्या सिध्दांताचे आणखी एक वैशिष्ट्य होय.

तुमची प्रगती तपासा :

- १) माल्थसचा लोकसंख्या सिद्धांत सांगा.

३.४ मार्क्सचा सिद्धांत

हा सिद्धांत म्हणजे समाजवादी विचारसरणीचा एक भाग आहे. मार्क्सने समाजवादी दृष्टीकोनातून शास्त्रशुद्ध विश्लेषणावर आधारीत अशा सिद्धांताचा एक भाग म्हणून लोकसंख्येविषयीचा विचार मांडला. त्याने लोकसंख्येचा संबंध भांडवलशाहीशी जोडलेला होता. मार्क्सच्या मते लोकसंख्या वाढ आणि लोकसंख्येच्या समस्या हे प्रश्नच अस्तित्वात नाहीत. प्रचलीत समाज व्यवस्थेतील संपत्तीच्या विषम वाटणीमुळे ही निर्माण केलेली दुःखे आहेत. लोकसंख्यावादीमुळे लोक दुःखी नसून त्यांच्या दुःखाचे मूळ समाजव्यवस्थेतील संपत्तीच्या विषम वाटणीत आहे. माणसा माणसात आर्थिक समता नसल्यामुळे काही लोक दुःखात जीवन जगतात तर काही लोक सुखी जीवनाचा आनंद घेत असतात. म्हणूनच समतेवर आधारलेल्या नव्या समाजातील उत्पादन व्यवस्थेवर पूर्वीची बंधने नसतील तर लोकसंख्येपेक्षा उत्पादन शक्ती वेगाने वाढत जाईल. तसेच मानवी दारिद्र्याचे कारण मोठी लोकसंख्या हे नसून खर्चा गुन्हेगाराकडे गरीब जनतेचे लक्ष जाऊ नये म्हणून भोडवलदारांनी तयार केलेले हे एक बुजगावणे आहे. श्रीमंत व पांढरपेशी लोकांमुळेच दारिद्र्य वाढते.

मार्क्सच्या मतानुसार प्रत्येक मानवी समस्येचे मूळ आर्थिक कारणांमध्ये व प्रचलीत अर्थव्यवस्थेमध्ये असते. त्याच्या मते सर्व जागतिक संख्येबद्दल स्थलकालातीत एकच सार्वत्रिक नियंत्रण असूच शकत नाही. लोकसंख्येची समस्या कोणत्याही जीवशास्त्रीय कारणामुळे निर्माण झाली नसून भांडवलशाही पद्धतीचा तो अटळ परिणाम आहे इतकेच नव्हे तर भांडवलशाही पद्धत टिकून राहण्यासाठी तो अत्यावश्यक आहे. मार्क्सच्या मते श्रमशक्तीची मागणी फिरत्या भांडवलावर अवलंबून असते. परंतु भांडवल संचनाच्या प्रक्रियेतच हळूहळू स्थिर भांडवलाचे फिरत्या भांडवलाशी असलेले प्रमाण वाढत जाण्याची क्रिया असते. त्यामुळे श्रमशक्तीची मागणी कमी कमी होत जाते. त्याचा परिणाम म्हणूनच बेकारीचे प्रमाण वाढत जाते. या पद्धतीने लोकसंख्या वाढ झाली हे दाखविण्याचा प्रयत्न केला जातो म्हणजेच भांडवलशाही अर्थव्यवस्था स्वतःच्या प्रगतीबरोबर जादा लोकसंख्या निर्माण करीत रहाते मार्क्सच्या मते या समस्येवर एकमेव उपाय म्हणजे भांडवलशाही नष्ट करून समाजवादी सामाजिक रचना करणे हा होय. यात मजूरांचे किंवा मानवी श्रमाचे शोषण थांबल्यामुळे जनतेचे राहणीमान उंचावले जाते. राहणीमान कायम राखण्यासाठी जन्म प्रमाण आणि मृत्यू प्रमाण कमी होईल ही मार्क्सची भूमिका आहे. लोकसंख्येचा प्रश्न सोडविण्यासाठी भांडवलपद्धती नष्ट करून उत्पादनाच्या सामाईक मालकीवर व समतेवर आधारीत असा नवसमाज निर्माण करण्याची गरज वर्तविलेली आहे. कारण जर शोषण थांबले तरच लोकांचे राहणीमान उंचावणार आहे आणि आपोआपच मृत्यू व जन्मप्रमाण कमी होईल असे त्याचे मत होते.

मार्क्सच्या सिध्दांतावरील टिका -

- १) मार्क्सचा हा सिध्दांत केवळ तर्काधिष्ठित आहे. त्याला वस्तुस्थितीचा कोणताही पुरावा नाही. साम्यवादी अर्थव्यवस्था या दोन्हीच्या लोकसंख्या विषयक परिस्थितीत मूलभूत फरक असतो. व त्यामुळे साम्यवादी देशात लोकसंख्येची समस्या नसते. हा मार्क्सचा निष्कर्ष आजच्या साम्यवादी देशाचा विचार खोटा आहे असे आढळते.
- २) साम्यवादी व भांडवलशाही या दोन्ही प्रकारच्या समाजामध्ये किंवा देशांमध्ये वेगवेगळी अर्थव्यवस्था आणि शासनव्यवस्था असूनही लोकसंख्येच्या जन्म मृत्यूच्या प्रमाणात भेद जाणवत नाही. परंतु या एका गोष्टीवरून दोन्ही प्रकारच्या समाजामध्ये लोकसंख्यासंबंधीचे सिध्दांत एकच असतात असा जो निष्कर्ष काढला जातो तो तर्क सांगत नाही.

वरीलप्रमाणे मार्क्सच्या सिध्दांताचे दोष जरी असले तरी मार्क्सच्या सिध्दांताची काही महत्वाची वैशिष्ट्ये ही विचारात घेण्यासारखी आहेत. ती पुढीलप्रमाणे -

- १) मार्क्सने लोकसंख्याविषयक मूलभूत गोष्टीवर भर दिला आहे. त्याचा सखोल अभ्यास होणे जरूर आहे. त्यातील पहिली महत्वाची गोष्ट म्हणजे लोकसंख्येबद्दल कोणत्याही काळात कोणत्याही देशात व कशाही परिस्थितीत उपयोगी पडेल असा एकच सार्वत्रिक नियम असू शकत नाही हे प्रथम मार्क्सनेच सांगितले आहे. माल्थसच्या सिध्दांतावरच टीका करताना मार्क्स म्हणतो जन्म प्रमाण जीव शास्त्रीय घटकाशी संबंधीत असेल तरी संपूर्ण सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीच्या चौकटीवरच लोकसंख्या वाढ अवलंबून असते.

- २) लोकसंख्या वाढीमुळे निर्माण होणारी निर्वाह साधनाची टंचाई हे लोकांच्या दारिद्र्याचे नेहमीच कारण नसून सर्व श्रमिकांना रोजगार पुरविण्याची प्रचलित अर्थ व्यवस्थेची असमर्थता हेही दारिद्र्याचे एक कारण असू शकते.
- ३) संपत्तीचे विषम वाटप हे दारिद्र्याचे आणखी एक कारण आहे. साधन संपत्तीचा पूर्ण उपभोग घेण्यामध्ये विषमता आणि आर्थिक शोषणावर उभारलेली अर्थव्यवस्था हाच अडथळा आहे.

मार्क्स नंतर या सिद्धांतावर दोन भिन्न मते प्रदर्शित झाल्याने या सिद्धांताबद्दल अनास्था निर्माण झाली असली तरी या सिद्धांतामधील काही मूळ बाबींवर विचार घेणे आवश्यक आहे.

तुमची प्रगती तपासा :

- १) मार्क्सचा लोकसंख्या सिद्धांत सांगा.

३. इष्टतम लोकसंख्येचा सिद्धांत

इष्टतम लोकसंख्येचा सिद्धांत माल्थुशियन सिद्धांताच्या प्रतिक्रिया म्हणून प्रकट झाला. माल्थुशियन थिअरी ऑफ पॉप्युलेशनच्या दृष्टिकोनावर टीका करताना, आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञ एडविन कॅनन आणि लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्सचे कॅर सॉडर्स यांनी एक नवीन सिद्धांत विकसित केला आहे जो लोकसंख्येचा इष्टतम सिद्धांत म्हणून ओळखला जातो. त्याला आधुनिक लोकसंख्येचा सिद्धांत देखील म्हणतात. अलिकडच्या वर्षात, प्रो. रॉबिन्स, डाल्टन आणि कॅर-सॉडर्स यांनी सिद्धांताला परिष्कृत आणि पॉलिश केले आहे आणि ते अधिक सादर करण्यायोग्य स्वरूपात ठेवले आहे. हा सिद्धांत माल्थुशियन सिद्धांतापेक्षा एक सुधारणा आहे.

सिद्धांताचे विधान:

सिद्धांताच्या संस्थापकांनी असे म्हटले आहे की "नैसर्गिक संसाधने, भांडवलाचा साठा आणि तांत्रिक ज्ञानाची स्थिती पाहता, दरडोई उत्पन्नासह लोकसंख्येचा एक निश्चित आकार असेल. ज्या लोकसंख्येचे दरडोई उत्पन्न सर्वाधिक आहे तिला इष्टतम लोकसंख्या असे म्हणतात.

१. इष्टतम लोकसंख्या:

कार्ल्स सॅन्डर्स सारख्या अर्थशास्त्रज्ञांनी 'इष्टतम लोकसंख्या' असे मानले जे जास्तीत जास्त कल्याण उत्पन्न करते. दुसरीकडे, प्रो. कॅनन यांनी या सिद्धांताची व्याख्या 'श्रम परत' या संदर्भात केली. त्यांनी टिप्पणी केली, "ज्ञान आणि परिस्थिती सारखीच राहते, जेव्हा श्रमाचे प्रमाण इतके असते की त्यात वाढ आणि घट दोन्ही समान परतावा कमी करते तेव्हा जास्तीत जास्त परतावा असे म्हणतात." त्याचप्रमाणे बाउंडिंगने अगदी बरोबर निरीक्षण केले आहे की, "इष्टतम लोकसंख्या म्हणजे ज्या स्तरावर राहणीमान कमाल आहे.

२. अल्प लोकसंख्या :

जर एखाद्या देशातील वास्तविक लोकसंख्या इष्टतम किंवा आदर्श लोकसंख्येपेक्षा कमी असेल, तर देशाच्या सर्व संसाधनांचे पूर्णपणे शोषण करण्यासाठी पुरेसे लोक नसतील. त्यामुळे लोकसंख्या आणि दरडोई उत्पन्न कमी होईल. दुसऱ्या शब्दांत, जर दरडोई उत्पन्न खूप कमी लोकांमुळे कमी असेल, तर लोकसंख्या लोकसंख्येखाली असते.

३. जास्त लोकसंख्या:

जर वास्तविक लोकसंख्या इष्टतम लोकसंख्येच्या पातळीपेक्षा जास्त असेल, तर कार्यक्षमतेने काम करण्यासाठी आणि जास्तीत जास्त वस्तूंचे उत्पादन करण्यासाठी आणि दरडोई उत्पन्न सर्वात जास्त असेल. परिणामी दरडोई उत्पन्न पूर्वीपेक्षा गरीब होते. हा ओव्हर लोकसंख्येचा टप्पा आहे. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे तर, जर खूप लोकांमुळे दरडोई उत्पन्न कमी असेल, तर या परिस्थितीत लोकसंख्या लोकसंख्येपेक्षा जास्त असेल.

गृहीतके:

इष्टतम सिद्धांत दोन महत्वाच्या गृहितकांवर आधारित आहे:

1. देशाची लोकसंख्या वाढत असताना कार्यरत लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येचे प्रमाण स्थिर राहते.
2. देशाची लोकसंख्या जसजशी वाढते तसतशी नैसर्गिक संसाधने, भांडवली साठा आणि तंत्रज्ञानाची स्थिती अपरिवर्तित राहते.

सिद्धांताचे रेखाचित्र प्रतिनिधित्व:

आकृती 1 मध्ये लोकसंख्येचे प्रमाण OX अक्ष आणि OY-अक्षाच्या बाजूने प्रति डोके उत्पन्न दाखवले आहे. OS हे प्रति डोके उत्पन्न आहे जे लोकसंख्येला केवळ निर्वाह वेतन दर देते. वेतनाची ही पातळी प्रति डोके उत्पन्नाची किमान मर्यादा ठेवते.

लोकसंख्येच्या दोन स्तरांवर दरडोई निर्वाह उत्पन्न मिळू शकते:

1. जेव्हा देशाच्या संसाधनांचा जास्तीत जास्त कार्यक्षमतेने शोषण करण्यासाठी लोकसंख्या खूपच कमी असते. ही OA लोकसंख्येची पातळी आहे.
2. जेव्हा लोकसंख्या खूप मोठी असते आणि श्रमशक्तीला केवळ निर्वाह उत्पन्न देण्यासाठी कार्यक्षमता कमी होते. ही OC लोकसंख्येची पातळी आहे.

OB इष्टतम लोकसंख्या दर्शविते जी उपलब्ध संसाधनांचा वापर करून स्वतःला प्रति डोके जास्तीत जास्त उत्पन्न देते. OB पेक्षा कमी लोकसंख्येसाठी, लोकसंख्येच्या वाढीसह प्रति डोके उत्पन्न वाढते. OB पेक्षा जास्त लोकसंख्येसाठी, प्रतिबंधात्मक तपासणीद्वारे लोकसंख्या कमी झाल्यामुळे प्रति डोके उत्पन्न वाढू शकते.

चित्रातील ठिपके असलेला वक्र तंत्रज्ञानातील सुधारणा किंवा परदेशी व्यापाराच्या विस्तारासह प्रति डोके उत्पन्नाची पातळी दर्शवितो. मजुरीचे प्रमाण पुन्हा निर्वाह पातळीच्या बरोबरीने होईपर्यंत हे उत्पन्न वाढण्यास आणि लोकसंख्या वाढीस मदत करेल.

लोकसंख्या वाढीचे सिद्धांत

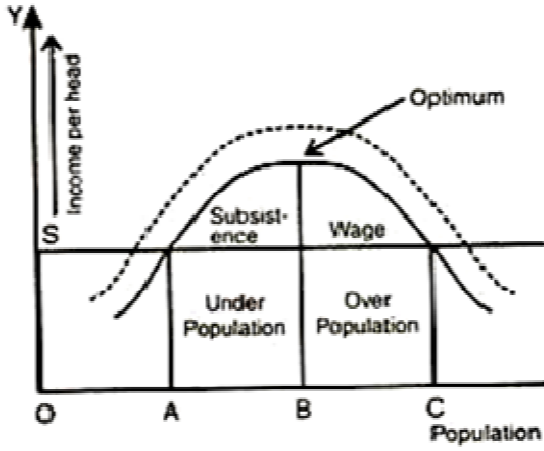

Fig. 1

समीक्षकांनी खालील कारणांच्या आधारे सिद्धांतावर टीका केली आहे:

१. इष्टतम लोकसंख्या निश्चित करणे कठीण:

कोणत्याही वेळी देशाची इष्टतम लोकसंख्या जाणून घेणे अत्यंत कठीण आहे. यासाठी तांत्रिक ज्ञान, भांडवलाचा साठा, दरडोई उत्पन्न आणि नैसर्गिक संसाधने इत्यादी अनेक बाबी विचारात घ्याव्या लागतात.

२. एक स्थिर सिद्धांत:

इष्टतम सिद्धांतावर स्थिर अल्प कालावधीचा सिद्धांत म्हणून टीका केली जाते. हे नैसर्गिक आणि मानवी संसाधनांमधील बदलांकडे दुर्लक्ष करते जे दरडोई उत्पन्नावर परिणाम करतात. लोकसंख्या वाढीच्या निर्धारकांच्या महत्त्वाच्या प्रश्नांबाबतही हा सिद्धांत मौन आहे.

३. जैविक आणि समाजशास्त्रीय घटकांकडे दुर्लक्ष:

काही समीक्षकांचा असाही तर्क आहे की या सिद्धांताने लोकसंख्येचा आकार आणि वाढ नियंत्रित करणारे जैविक आणि समाजशास्त्रीय घटक विचारात घेतलेले नाहीत. काटेकोरपणे, हा सिद्धांत लोकसंख्येचा सिद्धांत नाही. हे दरडोई उत्पन्नाच्या संदर्भात लोकसंख्येची स्थिती स्पष्ट करते.

४. वास्तववादी सिद्धांत नाही:

हे निदर्शनास आणून दिले आहे की ज्या दोन गृहितकांवर सिद्धांत आधारित आहे ते वास्तववादी नाहीत. त्यामुळे या सिद्धांताचे व्यावहारिक मूल्य कमी झाले आहे. खरं तर, नैसर्गिक संसाधने, तांत्रिक ज्ञान आणि उत्पादन पद्धती सामान्यतः बदलण्यायोग्य असतात.

5. केवळ आर्थिक घटक विचारात घेतले:

समीक्षकांनी असे नमूद केले की हा सिद्धांत पूर्णपणे आर्थिक घटकांचा विचार करतो जे देशाच्या लोकसंख्येचा इष्टतम आकार निर्धारित करतात. ही चित्राची एक बाजू आहे. आपण सामाजिक, राजकीय आणि इतर गैर-आर्थिक घटकांचा देखील विचार केला पाहिजे.

6. व्यवहार्य नाही:

इष्टतम सिद्धांत निश्चित नसल्यामुळे तो व्यवहार्य नाही. त्यामुळे ते कोणत्याही धोरणाच्या निर्मितीसाठी मार्गदर्शन करू शकत नाही. प्रो. रॉबिन्स म्हणतात की हा सिद्धांत अर्थशास्त्रातील सर्वात निर्जंतुक कल्पना आहे.

7. वितरणात्मक पैलू दुर्लक्षित:

सिद्धांत समस्येच्या वितरणात्मक पैलूकडे दुर्लक्ष करतो. हा सिद्धांत साध्या लोकसंख्येला प्रति डोके उत्पन्न मानतो. लोकसंख्या आणि राष्ट्रीय उत्पन्नाची ही वाढ एखाद्या देशासाठी उपयुक्त ठरू शकत नाही जर वाढलेले राष्ट्रीय उत्पन्न समाजातील विविध घटकांमध्ये योग्य आणि समानतेने वितरित केले गेले नाही. म्हणून, इष्टतम लोकसंख्या निश्चित करण्यासाठी वास्तववादी सिद्धांत उत्पन्नाच्या वितरणास कारणीभूत ठरला पाहिजे.

इष्टतम सिद्धांतावर इतकी टीका होत असतानाही, हे निश्चितपणे म्हटले जाते की हे माल्थुशियन सिद्धांतापेक्षा एक सुधारणा आहे. इष्टतम सिद्धांत हा लोकसंख्याशास्त्राच्या विज्ञानातील महत्त्वाचा खूण आहे. हे मौल्यवान आहे कारण ते आम्हाला माल्थुशियनवादाच्या दलदलीवर मात करण्यास आणि प्रगतीची चाचणी (दरडोई उत्पन्नात) देण्यास सक्षम करते. परंतु हा सिद्धांत स्थिर स्वरूपामुळे समाजजीवनात उपयोगी पडत नाही. अशा प्रकारे, हे कोणत्याही आर्थिक धोरणासाठी मार्गदर्शक तत्त्व नाही. ते अधिक यशस्वी करण्यासाठी डायनॅमिक सेटिंगमध्ये पुन्हा कास्ट करणे आवश्यक आहे.

तुमची प्रगती तपासा :

- १) इष्टतम लोकसंख्या वाढीचा सिद्धांत सांगा.

लोकसंख्या स्थलांतर

घटक संरचना :

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रस्तावना
- ४.२ व्याख्या
- ४.३ स्थलांतराचे वर्गीकरण
- ४.४ स्थलांतरावर परिणाम करणारे घटक
- ४.५ स्थलांतराचे परिणाम
- ४.६ स्थलांतरातील ओढ व ढकल घटक
- ४.७ आधुनिक काळातील स्थलांतरे

४.० उद्दिष्टे

- स्थलांतराची प्रक्रिया समजून घेणे.
- स्थलांतराचे वर्गीकरण लक्षात घेणे.
- स्थलांतरावर परिणाम करणारे घटक अभ्यासणे.
- स्थलांतरातील ओढ व ढकल घटक समजून घेणे.

४.१ प्रस्तावना

मानव स्वतःच्या आरंभापासून एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी सतत हालचाल करीत असे. अन्न वस्त्र व निवारा या मूलभूत गरजा भागविण्यासाठी मानवाची सतत धडपड चालू होती आणि आजही आहे. याचाच अर्थ मानवाच्या अस्तित्वापासून मानवाचे स्थलांतर ही संकल्पना रुढ आहे. अलिकडच्या काळात मानवाच्या मूलभूत गरजांबरोबरच संरक्षण किंवा सुरक्षितता हेही स्थलांतराचे महत्वाचे कारण ठरत आहे. स्थलांतर ही विशिष्ट प्रदेशातील तात्पुरती किंवा कायमची हालचाल असते.

४.२ व्याख्या

एका प्रदेशातून दुसऱ्या प्रदेशात मानवाचे विशिष्ट उद्देशाने व विशिष्ट कालावधीसाठी जाणे किंवा येणे म्हणजे स्थलांतर होय.

विशिष्ट कालावधीत जी व्यक्ती निदान एकदा तरी नेहमीचे निवासस्थान बदलण्याच्या उद्देशाने एका सीमाबद्ध घटक प्रदेशातून दुसऱ्या सीमाबद्ध घटक प्रदेशात वास्तव्यासाठी जाते त्याला स्थलांतर असे म्हणतात.

निर्गमन प्रदेश व आगमन प्रदेश -

स्थलांतर करण्यापूर्वी व्यक्तीचे जेथे वास्तव्य असते व जेथून स्थलांतरमुळे ती व्यक्ती दुसरीकडे जाते तो निर्गमन प्रदेश होय व स्थलांतराच्या क्रियेनंतर व्यक्ती ज्या ठिकाणी वास्तव्य करते म्हणजेच तेथे ती स्थलांतर घटना संपते तो आगमन प्रदेश होय. स्थलांतरमुळे लोकसंख्येचे पुनर्वितरण होत असते. स्थलांतरमुळे ज्या प्रदेशातून स्थलांतर होते व ज्या प्रदेशात स्थलांतर होते अशा दोन्ही प्रदेशातील लोकसंख्येची घनता व रचना यामध्ये बदल होतो.

- आस्थलांतरी उस्थलांतरी, आप्रवासी व उत्प्रवासी -

कोणत्याही स्थलांतरामध्ये दोन घटना घडत असतात.

१) एका ठिकाणाहून दूर जाण्याची

२) दुसऱ्या ठिकाणी येण्याची

एका स्थानाच्या दृष्टीने ते निर्गमन आहे. तर दुसऱ्या स्थानाच्या दृष्टीने आगमन आहे.

१) आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर

२) देशांतर्गत स्थलांतर

आंतरराष्ट्रीय स्थलांतराच्या संदर्भात आस्थलांतरी आणि उस्थलांतरी.

उदा. भारतातून अमेरिकेत वास्तव्यासाठी जाणारी व्यक्ती भारताच्या दृष्टीने (Emigrant) तर अमेरिकेच्या दृष्टीने (Immigrant) असते.

देशांतर्गत स्थलांतराच्या आप्रवासी व उत्प्रवासी उदा. महाराष्ट्रातून केरळमध्ये वास्तव्यासाठी जाणारी व्यक्ती महाराष्ट्राच्या दृष्टीने (Out Emmigrant) तर केरळच्या दृष्टीने (Immigrant) असते.

स्थलांतराचे वर्गीकरण विविध प्रकारे केले जातो, ते पुढीलप्रमाणे –

- अ) उद्दिष्टानुसार / हेतुनुसार स्थलांतर
- ब) अंतरानुसार स्थलांतर
- क) कालावधीनुसार स्थलांतर
- ड) प्रदेशानुसार स्थलांतर

अ) उद्दिष्टानुसार / हेतुनुसार स्थलांतर - स्थलांतर करीत असताना विशिष्ट हेतू किंवा उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून केलेले स्थलांतर या प्रकारात येते. स्थलांतराच्या या प्रकारात ऐच्छिक किंवा स्क्तीचेही स्थलांतर होवू शकते.

२) आर्थिक स्थलांतर

३) सामाजिक स्थलांतर

ब) अंतरानुसार स्थलांतर - स्थलांतराच्या या प्रकारात प्रवासासाठीच्या अंतराचा आधार घेतला जातो. यावरून कमी अंतराचे स्थलांतर व लांब अंतरावरील स्थलांतर असे प्रकार केले जातात. असे स्थलांतर ऐच्छिक किंवा स्क्तीचे असू शकते तसेच कायमस्वरूपी किंवा तात्पुरतेही असू शकते.

१) कमी अंतराचे स्थलांतर - अशा प्रकारचे स्थलांतर हे देशातल्या देशात होत असते. असे स्थलांतर हे दैनिकही असू शकते किंवा दीर्घकालीन, कायमस्वरूपीही असू शकते. या स्थलांतरात देशाच्या सीमा ओलांडल्या जात नाहीत त्यामुळे हे स्थलांतर देशांतर्गत स्थलांतर आहे. या स्थलांतरामध्ये राज्यांतर्गत स्थलांतर, जिल्हांतर्गत स्थलांतर व आंतरजिल्हा स्थलांतराचा अंतर्भाव होतो. याचे प्रमुख उपप्रकार पुढीलप्रमाणे –

१) ग्रामीण ते ग्रामीण स्थलांतर

२) ग्रामीण ते नागरी स्थलांतर

३) नागरी ते नागरी स्थलांतर

४) नागरी ते ग्रामीण स्थलांतर

२) दीर्घ अंतराचे स्थलांतर - अशा प्रकारचे स्थलांतर हे एका देशातून दुसऱ्या देशात होत असते. यामध्ये देशाच्या सीमा ओलांडल्या जातात त्यामुळे हे स्थलांतर आंतरराष्ट्रीय प्रकारचे आहे. पूर्वीपासून अशा प्रकारचे स्थलांतर हे अविकसीत देशांकडून विकसीत देशांकडे होत आलेले आहे. अलिकडच्या जागतिकीकरणाच्या व माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात अशा प्रकारच्या स्थलांतरात प्रचंड प्रमाणावर वाढ झालेली आढळते. वाहतूक व संदेशवहनाच्या साधनांचा झपाट्याने झालेला विकास आंतरराष्ट्रीय स्थलांतरावर मोठा

प्रभाव टाकत आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या आकर्षणामुळे विकसनशील देशांकडून विकसीत देशांकडे अशा प्रकारचे स्थलांतर मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे.

क) कालावधीनुसार स्थलांतर - स्थलांतर किती कालावधीसाठी केले जाणार आहे यावरून स्थलांतराचा हा प्रकार केला जातो. अशा प्रकारचे स्थलांतर हे ऐच्छिक किंवा सक्तीचे असू शकते तसेच ते कमी किंवा लांब अंतराचेही असू शकते.

१) अल्प किंवा कमी कालावधीचे स्थलांतर - यामध्ये विशेषतः दैनिक स्थलांतराचा समावेश होतो. म्हणजेच स्वतःच्या राहत्या ठिकाणापासून कामाच्या ठिकाणी ये जा करणे होय. तसेच हंगामानुसार किंवा ऋतुनुसारही स्थलांतर होत असते. पशुपालक जमाती अशा प्रकारचे स्थलांतर करतात. तर आधुनिक लोक पर्यटनाच्या देतूसाठी अशा प्रकारचे स्थलांतर करतात.

२) दिर्घ किंवा जास्त कालावधीचे स्थलांतर - अशा प्रकारचे स्थलांतर विशेषतः आर्थिक कारणांसाठी केले जाते. अनेकदा अशा प्रकारचे स्थलांतर हे कायमस्वरूपी असते. कारण या स्थलांतरामध्ये लोक आपली निवासस्थाने बदलतात. मूळ ठिकाणाहून कामाच्या ठिकाणी किंवा निवृत्तीनंतर कामाच्या ठिकाणाहून मूळ ठिकाणी केले स्थलांतर. अशा स्थलांतरात दिर्घ अंतराचे आंतरराष्ट्रीय स्थलांतरही होते. उदा. काही देशवासी आपला देश सोडून इतर देशांचे नागरिकत्व स्विकारतात.

ड) प्रदेशानुसार स्थलांतर - कमी विकसीत प्रदेशाकडून जास्त विकसीत प्रदेशाकडे होणारे स्थलांतर या प्रकारचे आहे. यामध्ये प्रदेशातील उपलब्ध सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिक सुविधा यांचा परिणाम स्थलांतरीतांवर होतो. स्थलांतराच्या या प्रकारामुळे आधुनिक काळात स्थलांतराचा बदलणारा कल दिसून येतो.

तुमची प्रगती तपासा :

१) स्थलांतराचे वर्गीकरण करा.

४.४ स्थलांतरावर परिणाम करणारे घटक

स्थलांतरावर विविध घटकांचा घनात्मक व ऋणात्मक प्रभव घडत असतो. एखाद्या प्रदेशात असलेले आकर्षक घटक लोकांना आपल्याकडे आकर्षून घेतात तर त्याच प्रदेशातील अपकर्षक घटक लोकांना दूर करण्यास कारणीभूत ठरतात. यातील काही प्रमुख घटक पुढीलप्रमाणे –

- १) प्राकृतिक / भौगोलिक घटक
- २) आर्थिक घटक
- ३) सामाजिक व सांस्कृतिक घटक
- ४) राजकीय घटक
- ५) नैसर्गिक आपत्ती
- ६) लोकसंख्याशास्त्रीय घटक

१) प्राकृतिक / भौगोलिक घटक - एखाद्या प्रदेशाला लाभलेले अनुकूल स्थान, प्रदेशाची प्राकृतिक रचना (पर्वत, पठार, मैदान), सुपीक मृदा, अनुकूल हवामान, पाण्याची उपलब्धता इ. प्राकृतिक घटक हे स्थलांतरासाठी आकर्षक घटक आहेत. अशा प्रदेशामध्ये मोठ्या प्रमाणावर लोकांचे स्थलांतर होत असते. याउलट एखाद्या प्रदेशातील उंचसखल भूमी, नापीक जमीन, प्रतिकूल हवामान, प्रतिकूल स्थान, पाण्याची अनुपलब्धता इ. घटकांचा प्रतिकूल परिणाम स्थलांतर क्रियेवर होतो त्यामुळे अशा प्रदेशात लोकांचे स्थलांतर होत नाही किंवा त्याचे प्रमाण अत्यंत कमी असते. पाण्याचे दुर्भिक्ष असलेल्या ठिकाणी तर लोकांना सक्तीने स्थलांतर करावे लागते.

२) आर्थिक घटक - स्थलांतर प्रक्रियेवर आर्थिक घटकांचा मोठा प्रभाव पडताना आढळतो. किंबहुना अलिकडच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात आर्थिक घटक हा स्थलांतराचा मापदंडच म्हटला पाहिजे. ज्या प्रदेशात आर्थिक सुबत्ता असते अशा प्रदेशांमध्ये लोकांना आकर्षित करण्याची खूप मोठी क्षमता असते. अनुकूल आर्थिक घटकांमुळेच लोकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात, उच्च वेतनाच्या नोकरीच्या संधी मिळतात, त्यामुळे लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावतो. आपोआपच स्थलांतरीतांचे प्रमाण वाढते. याउलट आर्थिक घटक प्रतिकूल असलेल्या प्रदेशातून म्हणजेच अविकसीत प्रदेशाकडून लोकांचे स्थलांतर बाहेर होते.

३) सामाजिक व सांस्कृतिक घटक - ज्या प्रदेशात सामाजिक व सांस्कृतिक घटक अनुकूल असतील असे प्रदेश स्थलांतरासाठी आकर्षक प्रदेश असतात. उदा. शिक्षण, आरोग्याच्या सुविधा, चांगल्या दर्जाचे राहणीमान असलेल्या ठिकाणी लोकांचे स्थलांतर होत असते. मानव हा मूलतः समाजप्रिय प्राणी आहे त्यामुळे तो एकट्याने राहण्यापेक्षा समुहाने राहणे पसंत करतो. त्यामुळेच सामाजिक व सांस्कृतिक घटकांच्या उपलब्धतेकडे त्याचा जास्त कल आढळतो.

४) राजकीय घटक - स्थलांतरावर राजकीय घटकांचा परिणामही मोठ्या प्रमाणावर होताना आढळतो. विशेषतः राजकीय घटक आंतरराष्ट्रीय स्थलांतरावर जास्त परिणाम करतात. एखाद्या देशाचे राजकीय धोरण, परस्परांशी असलेले राजकीय संबंध यांचा परिणाम स्थलांतरावर होतो. राजकारणांमुळे विशिष्ट प्रदेशाकडे लोकांचे स्थलांतर होत असते. दुसऱ्या महायुद्धात झालेले स्थलांतर हे राजकीय कारणांमुळे झालेले स्थलांतर होते. जर्मनी व इटली येथे जगातील इतर प्रदेशातील लोकांनी मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर केले. अनेक देशांच्या राजकीय धोरणात पारपत्र परवाना देण्याच्या नियमांमध्ये असलेल्या निर्बंधांचा परिणामही स्थलांतरावर होतो. अलिकडे काही विकसीत व विकसनशील देशांनी पर्यटनाच्या वृद्धीसाठी प्रवेश परवाना देणे सुलभ केले आहे, इतकेच नाही तर इतर देशातून पर्यटनासाठी आलेल्या लोकांना विमानतळावरही असे प्रवेश परवाने दिले जातात. अशा राजकीय धोरणांचा परिणाम म्हणून स्थलांतरीतांचे प्रमाण वाढते व आपोआपच पर्यटन व्यवसायालाही चालना मिळते.

५) नैसर्गिक आपत्ती - अचानक येणार्या नैसर्गिक आपत्ती स्थलांतरास कारणीभूत ठरतात. त्सुनामी, पूर, भूकंप या कारणांमुळे ग्रस्त प्रदेशातील लोकांना सुरक्षित ठिकाणी स्थलांतर करावे लागते. उदा. २०१४ मध्ये माळीण गाव दुर्घटनेतील वाचलेल्या लोकांचे २०१७

पर्यंत दुसऱ्या ठिकाणी पुनर्वसन केले गेले. २००६ साली आलेल्या त्सुनामीच्या आपत्तीत आग्नेय आशियाई देशातील कित्येक लोकांना स्थलांतरीत व्हावे लागले.

६) लोकसंख्याशास्त्रीय घटक - लोकसंख्याशास्त्रातील वय व लिंग या दोन घटकांचा परिणाम स्थलांतराच्या प्रक्रियेवर होताना आढळतो. स्थलांतरीतांमध्ये तरुण वर्गाचे स्थलांतर आणि त्यातही पुरुषांचे स्थलांतर मोठ्या प्रमाणावर होत असते. ज्या प्रदेशातून रोजगाराच्या संधी कमी उपलब्ध होतात अशा प्रदेशातून हे स्थलांतर मोठ्या प्रमाणावर होताना आढळते. भारतातील केरळ राज्यात तसेच महाराष्ट्रातील रत्नागिरी व सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात स्त्रियांचे प्रमाण जास्त आढळते याचेही कारण म्हणजे येथील पुरुष वर्गाचे देशाच्या इतर भागात व मुंबईत होत असलेले स्थलांतर हेच आहे.

तुमची प्रगती तपासा :

१) स्थलांतरावर परिणाम करणारे विविध घटक स्पष्ट करा.

४.५ स्थलांतराचे परिणाम

एका प्रदेशातून दुसऱ्या प्रदेशात होणार्या स्थलांतरामुळे दोन्ही प्रदेशात चांगले व वाईट असे दोन्ही प्रकारचे परिणाम घडून येतात. असे परिणाम पुढीलप्रमाणे -

अ) प्राकृतिक घटकांवरील परिणाम - स्थलांतरामुळे ज्या प्रदेशात स्थलांतर होते व जिथून स्थलांतर होते अशा दोन्ही प्रदेशातील भूदृश्यामध्ये बदल घडून येतो.

१) ग्रामीण प्रदेशातील प्राकृतिक घटकांवरील परिणाम - स्थलांतरीत शेती करणारे लोक जंगलांची तोड करतात व शेती करतात, त्यामुळे तेथील प्राकृतिक घटकांमध्ये बदल होतो. शेतीयोग्य जमिनीवर किंवा जंगलांची तोड करून वस्त्यांची निर्मिती केली जाते. धरणांच्या बांधकामामुळे नवीन वस्त्यांची निर्मिती केली जाते. उद्योग, वाहतुकीच्या मार्गासाठी प्राकृतिक रचनेत बदल होतो.

२) नागरी प्रदेशातील प्राकृतिक घटकांवरील परिणाम - नगरांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर होत असते. त्यामुळे नगरांच्या आकारात बदल होत जातो. जागेअभावी उंच उंच इमारती निर्माण केल्या जातात. सीमांत प्रदेशातील जंगल व शेती क्षेत्र विविध कारणांसाठी वापरले जाऊ लागते. थोडक्यात नगरातील मूळ प्राकृतिक घटक बदलत जातात.

ब) आर्थिक परिणाम - ग्रामीण भागातून नागरी भागात स्थलांतर झाल्यामुळे स्थलांतरीत लोकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात, आर्थिक पातळी सुधारते, राहणीमानाचा दर्जा उंचावतो.. तसेच ग्रामीण भागातून स्थलांतर झाल्यामुळे तेथील उरलेल्या लोकांना पुरेसा रोजगार मिळतो व काही प्रमाणात बेरोजगारीचा प्रश्न सुटू शकतो.

याउलट नागरी भागात लोकसंख्या प्रचंड प्रमाणावर वाढल्यामुळे जीवनावश्यक असणार्या पायाभूत सुविधांवर ताण निर्माण होतो. घरांच्या जमिनीच्या किंमती भरमसाठ वाढतात. शोयीसुविधा पुरविण्यासाठी निधी अपुरा पडतो. शासकीय यंत्रणेवर ताण येतो.

क) सामाजिक व सांस्कृतिक परिणाम - विविध देशांतून, विविध प्रदेशातून होणार्या स्थलांतरामुळे वेगवेगळ्या जातीचे, धर्माचे, वंशाचे लोक एकत्र येत असतात. विविध विचार व कल्पनांचा विस्तार होतो. विविध संस्कृती, प्रथा, सण उत्सव यांची ओळख व देवाणघेवाण होतो. यातून मानवी संस्कृतीच्या मूल्यांचे संवर्धन होत असते. त्यातूनच एका परिपक्व समाजाची निर्मिती होण्यास मदत होते.

याउलट विविध / धर्माच्या संस्कृतीच्या लोकांच्या स्थलांतरामुळे जातीय, धार्मिक दंगली निर्माण होवून समाजात अस्थिरता व अशांतता देखील निर्माण होवू शकते. स्थलांतरीत व स्थानिक असा संघर्ष सतत निर्माण होत राहतो. जीवनावश्यक गोष्टींची कमतरता व महागाई वाढते.

ड) पर्यावरणावरील परिणाम - ज्या प्रदेशातून स्थलांतर होते अशा प्रदेशातील पर्यावरणावरील ताण कमी होतो व तेथील पर्यावरण सुरक्षित रहाते.

याउलट ज्या प्रदेशात स्थलांतर होते तेथील पर्यावरणावर अतिरिक्त ताण पडतो. साधनसंपत्तीवर ताण निर्माण होतो. अनिर्बंध पद्धतीने शहरांची वाढ होत जाते. उद्योगधंद्यांच्या वाढीमुळे प्रदूषणाच्या समस्या निर्माण होतात. लोकांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतात. तेथील परिसंस्थांमध्ये असंतुलन निर्माण होते.

तुमची प्रगती तपासा :

१) स्थलांतराचे परिणाम स्पष्ट करा.

४.६ स्थलांतरातील ढकल व ओढ घटक

स्थालांतरीत कोण

परदेशी निर्गमीत - आपला देश सोडून परदेशात वस्ती करण्यासाठी गेलेली व्यक्ती.

परदेशी आगमनीत - परदेशातून कायमची वस्ती करण्यासाठी आलेली व्यक्ती.

निर्वासीत - जी व्यक्ती आपल्या देशाच्या बाहेर वास्तव्य करते. उदा. अनेक ज्यू दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात अमेरिकेच्या आश्रयाला निर्वासित म्हणून गेले. तसेच रोहिंगे मुसलमान हे बांगला देशात निर्वासित आहेत.

अंतर्गत स्थान बदलणाऱ्या व्यक्ती - राजकीय, धार्मिक कारणांमुळे ज्यांना सक्तीने स्थलांतरीत व्हावे लागते अशा व्यक्ती. परंतु यामध्ये देशाच्या सीमा ओलांडल्या जात नाहीत.

स्थलांतराची कारणे - देशांतर्गत स्थलांतराची अनेक कारणे आहेत. ज्यांची विभागणी ढकलणारे घटक / अपकर्षक घटक (Push factors) आणि ओढणारे घटक / आकर्षित घटक (Pull factors) यामध्ये केली जाते.

ढकलणारे घटक - जे घटक लोकांना अपकर्षित करतात अशा घटकांना ढकलणारे घटक असे म्हणतात. ते पुढीलप्रमाणे -

- १) रोजगाराच्या संधीची अनुपलब्धता
- २) कमी वेतन
- ३) जमिनीची कमतरता
- ४) जमिनीची उत्पादकता
- ५) आधुनिक सेवांची कमतरता
- ६) नैसर्गिक आपत्तीग्रस्त प्रदेश
- ७) शैक्षणिक सुविधांची कमतरता
- ८) जीवनाची असुरक्षितता
- ९) राजकीय दबाव
- १०) एकत्र कुटुंबांमधील फारकत

ओढणारे घटक - जे घटक लोकांना आकर्षित करणारे असतात अशा घटकांचा समावेश यामध्ये होतो. ते घटक पुढीलप्रमाणे -

- १) रोजगाराच्या संधींची उपलब्धता
- २) आरोग्य व शिक्षणाच्या सुविधांची उपलब्धता
- ३) अनुकूल हवामान
- ४) उद्योगधंद्यांसाठी अनुकूल परिस्थिती
- ५) वाहतुक दळणवळणांच्या साधनांची उपलब्धता
- ६) राजकीय स्थैर्य व व्यक्तीगत सुरक्षितता
- ७) नवीन उद्योगांचा विकास
- ८) आधुनिक जीवनशैलीची ओढ

तुमची प्रगती तपासा :

- १) स्थलांतरातील ओढ व ढकल घटक सांगा.

४.७ आधुनिक काळातील स्थलांतरे

विसाव्या शतकात झालेल्या विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे विकसीत व विकसनशील देशांमध्ये मोठी तफावत निर्माण झाली. त्यामुळे विकसीत देशांकडे स्थलांतरीतांचे प्रमाण वाढले. ऐशआरामी पाश्चात्य जीवनशैली, उच्च वेतन, मुक्त समाजव्यवस्था या कारणांमुळे जगातील विकसनशील देशांमधील तरुण वर्ग विकसीत देशांकडे आकर्षित जाऊ लागला.

धार्मिक कारणांमुळे सिरियातील हजारो मुस्लिम व म्यानमार (बर्मा) मधील हजारो मुस्लीम (रोहिंगे) हे त्या देशांतून हाकलून दिले व ते निर्वासित म्हणून इतर देशांकडे गेले.

एकविसाव्या शतकात तर अखंड जग हाताच्या तळव्यवरच आले. जागतिकीकरण, खाजगीकरण, मुक्त अर्थ व्यवस्था, आधुनिक तंत्रज्ञानातील प्रगती, उपग्रह संदेशवहनातील प्रगती, इंटरनेटचे जाळे या सर्वांचा परिणाम स्थलांतरावर होत आहे. हवाई वाहतुकीत बोईंग विमानांनी घेतलेल्या आकाश झेपेतून तर अवघे जग हाकेच्या अंतरावर येऊन राहिले आहे. या सर्वांचा परिणाम स्थलांतरावर झालेला आहे. परंतु हे उलट किंवा परतीच्या स्थलांतराचे नवे पर्व आहे. विकसनशील देशांमधील सुधारत असलेली स्थिती, उच्च वेतनाच्या मिळणार्या व्यावसायिक संधी, मातृभूमीची ओढ याचबरोबर पाश्चात्य देशातील असुरक्षितता, ताणतणाव यामुळे विकसीत देशांकडून परत विकसनशील देशांकडे स्थलांतर होऊ लागले आहे. तसेच ते शहरी संस्कृतीकडून परत निसर्गाकडेही होऊ लागले आहे.

तुमची प्रगती तपासा :

- १) आधुनिक काळातील स्थलांतराची माहिती घ्या.

समकालीन समस्या

घटक संरचना :

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ प्रस्तावना - आदिवासींचे वितरण
- ५.२ आदिवासींची वैशिष्टे
- ५.३ भारतीय आदिवासी
- ५.४ भारतीय आदिवासींची वैशिष्टे
- ५.५ भारतीय आदिवासींच्या समस्या
- ५.६ राज्यानुसार महत्वाचे आदिवासी गट
- ५.७ भिल्ल
- ५.८ नागा
- ५.९ गोंड
- ५.१० भारत-धर्मावर आधारित लोकसंख्येचे वितरण
- ५.११ लोकसंख्येची व्यावसायिक रचना
- ५.१२ लोकसंख्येची वयोगटानुसार रचना
- ५.१३ भारताचे लोकसंख्या धोरण

५.० उद्दिष्टे

- भारतातील आदिवासींबद्दल माहिती घेणे.
- भारतीय लोकसंख्येची धर्म, व्यवसाय व वयोगटानुसार रचना लक्षात घेणे.
- भारताचे लोकसंख्या धोरण अभ्यासणे.

५.१ प्रस्तावना - आदिवासी समाजाचे वितरण

अनुसूचित जमाती -

‘भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३४२ एक अनुसार राष्ट्रपतींनी घोषित केलेल्या जमातींना अनुसूचित जमाती असे म्हणतात.’

‘एकाकी डोंगरावर, जंगलात राहणारे व ज्यांना आधुनिक संस्कृती व जीवनाचा परिचय होवू शकला नाही. अशा लोकांना गिरीजन किंवा आदिवासी असे म्हणतात.’

समकालीन समस्या

‘जगातील जमाती आदिवासी जगभर २६० दशलक्षापेक्षा जास्त मूळ रहिवासी किंवा आदिवासी जमीती राहतात. १९०१ मधील आकडेवारीनुसार जगातील ७० देशात मिळून जागतिक लोकसंख्येच्या ४ टक्के इतकी आदिवासी जमातीची लोकसंख्या आहे. यापैकी बर्बाद देशात हे मूळ रहिवासी अथवा आदिम जमाती आज अल्पसंख्यांक ठरल्या आहेत. ब्राझील, स्विडन सारख्या देशात मूळ रहिवाशांचे प्रमाण ०.८... भारतात ७.५... तर ग्रीनलँड मध्ये ९०..., पेरू मध्ये ४०... बोलीविया मध्ये ६६... एवढे आहे. आदिवासी जमातीची सर्वात जास्त संख्या आशिया खंडात आढळते. जगातील वेगवेगळ्या भागात पुढील आदिम जमाती आढळतात. पिग्मी, एस्किमो, किरगीज, मसाई तर भारतात भिल्ल, नागा इ. आदिम जमाती आढळतात.

आदिवासी समाज म्हणजे सामाजिक नीतीनियमांनी एकत्रित बांधला गेलेला लोकांचा समूह ज्याची समान भाषा आहे आणि सांस्कृतिक परंपराही समान आहे. आदिवासी ही संकल्पना सामाजिक किंवा सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांमुळे जीवशास्त्रीय किंवा वांशिक वैशिष्ट्यांपेक्षा महत्वाची आहे. अनेक आदिवासी जमातींमध्ये तांत्रिक विकास हा तमी प्रमाणात झालेला आहे तसेच त्यांचे दरडोई उत्पादनही कमी असते.

५.२ आदिवासींची सर्वसाधारण वैशिष्ट्ये

- १) वनस्पतींची लागवड करणे हा मुख्य धंदा अनेक आदिवासींचा असतो.
- २) पशुपालन हा त्यांच्या शेती प्रकारातील मुख्य भाग असतो.
- ३) आदिवासी जमातींची ठराविक अशी आर्थिक वैशिष्ट्ये असतात. उदा. वनस्पतींची लागवड करणे, पशुपालन, शिकार इ.
- ४) आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर आदिवासी लोक करत नाहीत जरी ही साधने उपलब्ध असली तरीही त्यांची उत्पादक क्षमता मर्यादित आहे.
- ५) जर त्यांच्याकडे एखादे उत्पादन जास्त असेल तर वस्तूंची देवाणघेवाण आणि त्यांचे पुनःवितरण हे त्यांचे अतिरिक्त उत्पादन संपवण्याचे मार्ग आहेत.
- ६) आदिवासी लोक हे आधुनिक राजकीय संघटनांशी स्पर्धा करू शकत नाही.
- ७) आदिवासी समुहातील लोकांची भाषा व संस्कृती समान असली तरी ते एकाच समुहामध्ये नसतात.
- ८) आदिवासी लोक हे तंत्रज्ञानामुळे प्रगत समाजातील लोकांपुढे टिकू शकत नसल्याने ते अंतर्गत /दुर्गम भागात अपुर्या सेवासुविधा असणार्या पर्यावरणीय भागाकडे स्थलांतरीत होतात.

९) आदिवासी लोकांच्या अलगदपणामुळे उर्वरीत देशातील लोकांच्या सांस्कृतिक आणि तांत्रिक घटकांमध्ये भिन्नता वाढली आहे. उदा. भारतातील आदिवासी लोक हे डोंगरात व जंगल भागांमध्ये केंद्रित झाले आहेत. तर ऑस्ट्रेलियातील मूळचे लोक हे उत्तर भागांकडे स्थलांतरीत झाले.

५.३ भारतीय आदिवासी

भारतामध्ये जवळजवळ ६८ दशलक्ष लोक हे आदिवासी जमातीचे असून शेकडा आदिम जमाती प्रमाणे त्यांच्या धार्मिक कल्पना परिभाषा, जीवनशैली, भिन्न आहेत. परंतु त्यांच्यामध्ये एक गोष्ट समान आहे ती म्हणजे त्यांना संघटित अशा प्रमुख धर्माच्या प्रभावाखाली रहावे लागते. त्यातील एक तणाव आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील आहे. म्हणजेच बाहेरील मिशनरी लोक आदिवासी भागांमध्ये काम करता आणि त्यांचे ख्रिश्चन धर्मामध्ये परीवर्तन करतात. राष्ट्रीय पातळीवरील राजकीय व आर्थिकदृष्ट्या त्यांची एकात्मता टिकावी म्हणून इतर समूहांबरोबर जेव्हा संबंध राहण्यासाठी प्रयत्न केले जातात तेव्हा जास्त ताण-तणाव निर्माण होतात. सर्वसाधारणपणे ज्या आदिवासी जमाती ह्या भौगोलिकदृष्ट्या अगदी एकाकी भागांमध्ये म्हणजेच वाळवंट, डोंगराळ भाग आणि जंगलामध्ये राहतात किंवा बेटांवर राहतात, आपल्या पारंपारिक संस्कृती आणि धार्मिक गोष्टी वर्षानुवर्षे टिकवू शकतात. ज्या आदिवासी जमाती शिकार आणि वनसंकलनाऐवजी शेतीकडे वळू लागतात तेव्हा कनिष्ठ मजूर काम करणार्या आदिवासींची प्राचीन धार्मिक रूपे नष्ट होवू लागतात आणि तेथे हिंदू, मुस्लिम, ख्रिश्चन किंवा बौद्ध धर्मीय लोकांकडून आपल्या परंपरा शिकवल्या जातात.

५.४ भारतीय आदिवासींची वैशिष्ट्ये -

- १) आदिवासी जमात एका विशिष्ट अशा दुर्गम व अलिप्त भूप्रदेशात वस्ती करून राहते.
- २) आदिवासी क्षेत्र इतर प्रगत समाजापासून दूर किंवा अलिप्त असते.
- ३) आदिवासी समाजातील गट लहान लहान असून ते शक्यतो नातेसंबंधावर आधारीत असतात.
- ४) आदिवासी जमातीत अंतर्विवाह पद्धतीस प्राधान्य असते.
- ५) प्रत्येक आदिवासी जमातीची स्वतंत्र अशी नियमावली ठरलेली असून त्या आधारावर न्यायनिवाडे केले जातात व ते सर्वाना बंधनकारक राहतात.
- ६) प्रत्येक आदिवासी जमातीची सेवतंत्र बोलीभाषा असते.
- ७) आदिवासी जमातींची धर्म, जात त्यांच्यापुरतीच मर्यादीत असते.
- ८) आदिवासींचे जीवन संपूर्णतः निसर्गावरच अवलंबून असल्याने त्यांच्या धर्मात निसर्गपूजेला विशेष महत्त्व दिलेले असते.

- ९) आदिवासी जमातीचे लोक बुवाबाजी, जादूटोणा यासारख्या बाबींना महत्व देतात.
- १०) आदिवासी समाजात पारंपारीकतेला महत्व असून अशा परंपरांचे जतन एका पिढीकडून पुढच्या पिढीकडे होत रहाते.
- ११) आदिवासी लोक स्वतःच्या कला, परंपरा, संस्कृती जोपासण्याचा विशेष प्रयत्न करतात.
- १२) आदिवासींच्या कामकाजाची पध्दत सामुदायीक असते.
- १३) आदिवासींची सर्वच कामे प्राथमिक स्वरूपाची असतात.
- १४) आदिवासी समाज बाह्य संपर्कापासून अलिप्त असल्याने स्वयंकेद्रीत असतात.
- १५) आदिवासी लोक एकमेकांच्या सुखदुःखात एकोप्याने सहभागी होतात.

तुमची प्रगती तपासा :

- १) भारतीय आदिवासींची वैशिष्टे सांगा.

५.५ भारतीय आदिवासींच्या समस्या

- १) आदिवासींमध्ये अशिक्षितांचे प्रमाण जास्त आढळते.
- २) आदिवासींच्या क्षेत्रात उपलब्ध पायाभूत सुविधांचा अभाव आढळतो. उदा. शुध्द पाणी, आरोग्य सुविधा, वाहतूक दळणवळणांच्या सोयी इ.
- ३) आदिवासींना जीवन जगण्यासाठी निश्चित उत्पन्नाचे साधन नसल्याने त्यांचा राहणीमानाचा दर्जा कमी असतो.
- ४) आदिवासींमध्ये दारिद्र्याचे प्रमाण जास्त आढळते.
- ५) आदिवासी रहात असलेल्या क्षेत्रातील जमीन त्यांच्या स्वमालकीची नसते किंबहुना तशी नोंद सरकार दप्तरीही आढळत नाही.
- ६) आदिवासी समाज मर्यादीत व दुर्बल असल्याने अन्य सबल घटकांकडून सतत अन्याय केला जातो.
- ७) आदिवासी क्षेत्र दुर्गम असल्याने विकासामध्ये अडसर ठरतात.
- ८) आदिवासी समाजाल सतत नैसर्गिक संकटांना सामोरे जावे लागते.
- ९) आदिवासी समाज नववैचारीक प्रवाहामध्ये सामील होण्यास सहजासहजी तयार होत नाहीत.
- १०) आदिवासी भाग दुर्गम असल्याने बर्‍याचवेळा विकासयोजना त्यांच्यापर्यंत पोहचतच नाहीत.

तुमची प्रगती तपासा :

१) भारतीय आदिवासींच्या समस्या सांगा.

५.६ राज्यानुसार महत्वाचे आदिवासी गट

- आंध्र प्रदेश : चेंचू, कंडा-रेडीस, खोड
- तामिळनाडू : काडर, कमीखेर, कोटा, करुम्बस, तोंडा
- कर्नाटक : कातीयन, काडर, कामीखेर, काटा, तोडा
- मध्यप्रदेश : भिल्ल, गोंड, कोल, कोरकू, बैगा
- झारखंड: संभाल, हो, मुंडा, ओरान, चेंद
- गुजरात : कोली
- अरुणाचल प्रदेश : अका, ढफला, मिशमी, अबेर, कामाटी
- आसाम : चकमा, हमर, कूशी कचाणी, लालूंग, भिकीर
- हिमाचल प्रदेश : गुज्जर, गड्डी, किनारा
- मणिपुर : अंगामी, सेमा, मिझो
- मेघालय : खासी, कुकी, लाखेर
- मिझोराम : खासी, कूलकी, गारो, हमर
- नागालँड: भुतिया, लेपचा
- ओरिसा : बैगा, बिरहूर, कोल, मुंडा
- राजस्थान : भिल्ल, मिना, गोरासा
- उत्तर प्रदेश : जौनसरी, थारु
- अंदमान-निकोबार : निकोबारी, जावर, ऐन्जीस, सँटीनलेसी, शाम्पेनस्
- दादर-नदर हवेली : दुबला, कौखा, वासी, नाइकडा, धोडिआ

तुमची प्रगती तपासा :

१. भारताच्या विविध राज्यांतील आदिवासींबद्दल माहिती द्या.

५.७ भिल्ल

संथाल व गौड यांच्या नंतर भिल्ल हा वन्य जमातीतील तिसरा मोठा लोकसमुह आहे. देशात भिल्लांचे एकत्रिकरण महाराष्ट्र, गुजरात, मध्यप्रदेश व राजस्थान या चार राज्यात झालेले आहे. गुजरात राज्यातील पंचमहाल, बडोदरा महाराष्ट्रात औरंगाबाद, अहमदनगर, धुळे, जळगांव, नाशिक तर मध्यप्रदेश मध्ये धार, साहुआ, खरगील, रतलाम तसेच राजस्थानमधील बान्सवाडा, भिलवाडा, चितोडगड, उदयपुर, कोटा या जिल्ह्यात भिल्ल आदिवासी समुह आढळतात. भिल्लाचे स्थलमानाने कोटियबाल व लंगोटिया असे दोन प्रकार आहेत. गुजरात व राजस्थानमध्ये किटीयावाल तर मध्यप्रदेश छत्तीसगड व महाराष्ट्रात दूसरा कोरियाबाल तर मध्यप्रदेश छत्तीसगड व महाराष्ट्रात लंगोटिया जमातीचे लोक आढळतात. भिल्लांची भिल्ली ही भाषा असून ती शेजारच्या महत्वाच्या आर्यभाषेच्या प्रवाहाखाली आली आहे. भिल्ल लोकांची शारिरीक ठेवण निरनिराऱ्या भागात वेगवेगळी दिसून येते. गुजराती भिल्ल हे ठेंगणे, रुबाबदार व चपळ असतात. खाण देशातील भिल्ल हे मध्यम उंचीचे रुंद नाकाचे, गालाची हाडे वर आलेले असतात. हे लोक चपळ व काटक असतात. तर राजस्थानातील भिल्ल हे उजळ रंगाचे, स्त्रिया ठेंगण्या व बांधेसुद असतात. प्रदेशानुरूप यांचे पेहराव दिसून येतात. धनुष्य व बाण, तलवार, खंजिर, फास, बंदुकी इत्यादीचा वापर शिकारीसाठी केला जातो. वनउत्पादन, वनसंकलन, पशुपालन, शिकार, शेती हे उद्योग केले जातात. गावाच्या मुखयला वसाऊ असे म्हणतात. हे लोक अंधश्रध्दाळू असतात.

५.८ नागा

ईशान्य भारतातील ही एक प्रमुख जमात आहे. तिच्या अनेक लहान मोठ्या उपजमाती आहेत. त्यापैकी अंगामी नागा, कुबई, कोण्याक नागा, चंग, फोग, लोथा, संगथम, सेवानागा इत्यादी प्रसिध्द आहेत. नागालँड आसाम मॅनमार यांच्या सीमेकडील डोंगराळ भागात व जंगली प्रदेशात या विखुरलेल्या आहेत. कोईमा, मोकोकचुंग या भागात त्यांची दाट वस्ती आहेत. नागा लोक हे मुळ मंगोलाईट वंशाचे असून ईशान्य भारतातील हजारो वर्षांच्या वास्तव्यामुळे त्यांचा वंश इंडोमंगोलाईट या नावाने ओळखला जातो. प्रत्येक नागा जमातीची भाषा वेगळी असून ती तिबेटी व ब्रह्मी या भाषांच्या मिश्रणातून निर्माण झालेली आहे. नागा लोक हे देखणे उंच सुदृढ गव्हाळी वर्णाचे असतात. त्याचे कपाळ रुंद, डोळ घारे व दृष्टी भेदक स्वरुपाची असते. काही लोक लहान बांध्याचे, काळे सावळे बसके नाक असलेले व बारीक डोळे असलेले असतात. शिकार, मासेमारी व पुशपालन, बांबूपासुन विविध वस्तू बनविणे हे व्यवसाय करतात. नागा लोकांची कुटुंबपद्धती पितृसत्ताक असून पंचायत सभा, लोककला, समाज व्यवस्था, धर्म व जादुटोणा इत्यादी मानणारे असतात.

५.९ गौड

गौड ही द्रविड वंशीय प्रमुख जमात असून भारतातील जंगलात राहणार्या जमातीत ही अग्रगण्य समजली जाते. या जमातीची वस्ती प्रामुख्याने गोदावरी, विंध्य पर्वत या ठिकाणी आढळते. अर्धे अधिक गौड जमातीतील लोक तोंडी भाषा बोलतात. भारतातील आदिवासी

जमातीपैकी गौण सर्वात सुसंस्कृत व प्रगत समाज समजला जातो. यांचे वास्तव्य प्रामुख्याने मध्यप्रदेश, छत्तीसगड, उडिसा, महाराष्ट्र, तेलंगणा किंवा आंध्रप्रदेशात आढळते. महाराष्ट्रामध्ये ही जमात विदर्भ व मराठवाड्यातील नांदेड जिल्ह्यात आढळते. महाराष्ट्रातील चंद्रपूर व गडचिरोली जिल्ह्यात राजगौण, माडिया, गैता, धरुआ, गौण, गोवारी या पोटजाती आहेत. तर मध्यप्रदेश, छत्तीसगडमध्ये बस्तर माडिया, डोंगरी माडिया शुंग माडिया, माडिया गौड या जाती व पोटजाती आढळतात. तर आंध्रप्रदेशातील गंजम व विशाखापट्टणम या ठिकाणी सावरा पुरुष व केवळ या गौडांच्या उपजाती आढळतात. गौण जमात ही प्रगत समाज म्हणून ओळखली जाते. शिकार करणे, अन्नसंकलन अल्प प्रमाणात, पशुपालन, लघुउद्योग इत्यादी व्यवसाय करतात.

तुमची प्रगती तपासा :

१) टीप द्या.

१) भिल्ल २) नागा ३) गौड

५.१० भारत - धर्मावर आधारीत लोकसंख्येचे वितरण

एकूण लोकसंख्येपैकी भारतातील ८२ ... पेक्षा जास्त लोकसंख्या हिंदू आहे. ते भारतातील विविध राज्यांमध्ये राहतात. संख्येच्या दृष्टीने मुस्लीम धर्मीय लोक दुसऱ्या क्रमांकावर असून एकूण लोकसंख्येपैकी जम्मू काश्मीरसह त्यांचे प्रमाण १२.१२ ... तर ख्रिश्चन २.९४ ... शिख १.९४... आहेत.

हिंदू : देशातील विविध राज्यांची तुलना केल्यास एकूण लोकसंख्येपैकी हिंदू लोकांचे प्रमाण हिमाचल प्रदेशामध्ये सर्वात जास्त म्हणजे ९५.९ ... तर मिझोराममध्ये सर्वात कमी ५... आहे.

मुस्लीम : मुस्लीम लोकांचे सर्वात जास्त प्रमाण हे उत्तर प्रदेशामध्ये (२४.१ दशलक्ष) असून त्याखालोखाल पं.बंगाल (१६.१ दशलक्ष) आणि बिहारमध्ये (१२.८ दशलक्ष) आहे.

एकूण लोकसंख्येची मुस्लीम लोकांच्या आकडेवारीची तुलना केल्यास मिझोराममध्ये ती ०.६... व जम्मू काश्मिरमध्ये ६८.३... च्या दरम्यान आहे.

ख्रिश्चन: ख्रिश्चन लोकांचे सर्वात जास्त प्रमाण हे केरळमध्ये असून ते ५.६ दशलक्ष किंवा एकूण लोकसंख्येपैकी १८.६... आहे.

शिख : देशातील एकूण १६.३ दशलक्ष शिख लोकांपैकी १२.८ दशलक्ष (७८.५...) इतके शीख एकट्या पंजाबमध्ये असून उरलेले लोक शेजारी राज्यांमध्ये राहतात. उत्तरांचलमधील तराई प्रदेश आणि दिल्लीमध्येही शीख राहतात.

देशातील एकूण लोकसंख्येपैकी ७९... बौद्ध लोक हे एकट्या महाराष्ट्रातच राहतात. तर बौद्धधर्मीय लोक जम्मू काश्मीरमधील लडाख क्षेत्र, हिमाचल प्रदेश आणि सिक्कीममध्ये राहतात.

जैन धर्मीय लोकांचे सर्वात जास्त प्रमाण हे महाराष्ट्रामध्ये (०.९५दशलक्ष) किंवा एकूण लोकसंख्येपैकी २८.८... इतके असून त्यानंतर राजस्थान, गुजरात आणि मध्यप्रदेशाचा क्रमांक लागतो.

धार्मिक रचना लोकसंख्या टक्केवारी

हिंदू	८२७५७८८६८	८०.५
मुस्लीम	१३८१८८२४०	१३.४
ख्रिश्चन	२४०८००१६	२.३
शिख	१९२१५७३०	१.९
बौध्द	७९५५२०७	०.८
जैन	४२२५९५३	०.४
इतर धर्मीय व पारशी	६६३९६२६	०.६
धर्म न मानणारे	७२७५८८	०.१
एकूण	१०२८६१०३२८	१००.००

तुमची प्रगती तपासा :

१) भारतातील विविध धर्माच्या लोकांबद्दल माहिती द्या.

५.११ लोकसंख्येची व्यावसायिक रचना

लोकसंख्येच्या व्यावसायिक रचनेच्या अभ्यासामुळे देशातील आर्थिक कामात गुंतलेल्या लोकांची माहिती उपलब्ध होते. या रचनेवरूनच तर देशाच्या आर्थिक विकासाची स्पष्ट कल्पना येते. तसेच देशाच्या प्रगतीसाठी कोणत्या प्रकारचे नियोजन करावे लागेल यासंबंधी निर्णय घेणे सुलभ जाते. व्यवसायातील विविधता ही त्या प्रदेशातील प्रगतीची दर्शक असते. विकसीत राष्ट्रात तृतीय क्षेत्राच्या व्यवसायात गुंतलेल्या लोकांची संख्या जास्त आढळते तर अविकसीत राष्ट्रात प्राथमिक व्यवसायात गुंतलेले लोक जास्त असतात. देशाच्या आर्थिक विकासाबरोबरच लोकसंख्येच्या व्यवसायानुसार होणार्या विभागणीतही बदल होत असतात. मूलतः आर्थिक व्यवसायांची विभागणी प्राथमिक व्यवसाय, द्वितीय व्यवसाय, तृतीय व्यवसाय व चतुर्थ श्रेणीचे व्यवसाय अशा विभागात केलेली आहे. प्राथमिक व्यवसाय हे पूर्णतः निसर्गावर अवलंबून असलेले व्यवसाय आहेत. द्वितीय श्रेणीच्या व्यवसायांमध्ये प्रक्रिया करणार्या उद्योगांचा समावेश होतो. तृतीय श्रेणीचे व्यवसाय सेवांच्या स्वरूपातील असतात व चतुर्थ श्रेणीच्या व्यवसायांची निर्मिती ही अलिकडच्या काळातील आहे. ज्यामध्ये बौद्धिक व तत्सम व्यवसायांचा समावेश होतो. जगात विविध प्रकारचे व्यवसाय चालतात. देशादेशात या व्यवसायांची संख्या, प्रकार यामध्ये भिन्नता आढळते. संयुक्त राष्ट्रांसंघाने व्यवसायांचे पुढील प्रकार स्विकारलेले आहेत.

१) शेती, मासेमारी, वनांवर आधारीत व्यवसाय

२) खाणकाम

३) वस्तुनिर्मिती उद्योग

४) वीज, गॅस, पाणी व सेवा

५) बांधकाम व्यवसाय

६) व्यापार

७) वाहतूक व दळणवळण

८) विविध सेवा

९) इतर सेवा

भारतात १९७१ च्या जनगणनेनुसार पुढील प्रकारचे वर्गीकरण स्विकारलेले आहे.

१) शेती कामगार

२) कृषी कामगार

३) पशुपालन, वनीकरण, मासेमारी, शिकार, वृक्षारोपण, बागायती, संबंधित व्यवसाय

४) खाणकाम

५) वस्तुनिर्माण, प्रक्रिया, सेवा

६) गृहउद्योग

७) गृहउद्योगाव्यतिरीक्त उद्योग

८) बांधकाम

९) व्यापार व वाणिज्य

१०) वाहतूक

११) इतर सेवा

१९८१ च्या जनगणनेनुसार भारतात कामगारांचे वर्गीकरण ४ विभागात केले गेले.

१) शेतकरी

२) शेती कामगार

३) गृहउद्योगातील कामगार

४) इतर कामगार

२००१ च्या जनगणनेनुसार भारतात ५१.७ टक्के पुरुष आर्थिकदृष्ट्या लाभदायक व्यवसायात गुंतलेले होते तर स्त्रियांचे प्रमाण केवळ २५.६ टक्के एवढे होते. आर्थिक प्रक्रियेत गुंतलेल्या स्त्रियांचे प्रमाण भारतात नेहमीच कमी राहिलेले आहे. त्याची कारणे पुढीलप्रमाणे –

- १) स्त्रियाबद्दलचा सततचा दुजाभाव
- २) पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांचा शिक्षणाचा दर कमी
- ३) स्त्रियांसाठी योग्य असतील अशा व्यवसायांची संख्या कमी
- ४) निरक्षरतेमुळे स्त्रियांना व्यवसायात संधी कमी आणि पुरुषांबरोबर सततची स्पर्धा

भारतातील व्यावसायिक रचनेची महत्वाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे -

- १) मुख्य व्यवसाय कृषी
- २) मागासलेली शेती
- ३) शेतीत कामगारांचे प्रमाण जास्त
- ४) उद्योगधंद्यांचा कमी विकास
- ५) उत्पादनातील असमतोल
- ६) कमी उत्पन्न
- ७) ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण जास्त
- ८) तृतीय श्रेणीच्या व्यवसायांचा कमी विकास
- ९) गेल्या शतकभरात व्यावसायिक रचनेत कोणताच लक्षणीय बदल आढळत नाही.

तुमची प्रगती तपासा :

- १) लोकसंख्येची व्यावसायिक रचना स्पष्ट करा.

५.१२ लोकसंख्येची वयोगटानुसार रचना

लोकसंख्या रचनेच्या अभ्यासात वयोरचनेला अतिशय महत्व आहे. वयोरचनेच्या अभ्यासातून बालकांची संख्या, शालेत जाणार्या मुलांची संख्या, विवाहास योग्य मुलांची संख्या, श्रमशक्तीचे प्रमाण, अवलंबिता भार, कार्यकारी लोकसंख्या इ. बाबतची माहिती मिळते.

नियोजनासंदर्भात विविध प्रकारच्या योजना आखताना वयोरचनेचा अभ्यास करावा लागतो. पुढील कोष्टकात भारतातील लोकसंख्येची वयोमानानुसार विभागणी दाखवलेली आहे.

वर्ष ०-१४ १५-५९ ६०+

१९५१ ३८.४ ५६.० ५.५

१९६१ ४१.० ५३.३ ५.६

१९७१ ४२.० ५२.० ६.०

१९८१	३९.५ ५४.० ६.५
१९९१	३७.५ ५५.७ ६.८
२००१	३५.४ ५७.० ७.५
२०११	३०.९ ६०.५ ८.६

वरील कोष्टकावरून असे दिसून येते की, सन १९६१ व सन १९७१ मध्ये लोकसंख्येत असलेले ४१.० व ४२.० बालकांचे प्रमाण पुढील दशकात कमी होत जावून सन २०११ मध्ये ते ३०.९ एवढे कमी झालेले आहे. याचाच अर्थ जन्मदर काही प्रमाणात कमी झालेला आढळतो. याचे महत्वाचे कारण म्हणजे शिक्षणाचा वाढता प्रसार हे आहे. तसेच ६० + या वृद्धांच्या वयोगटात मात्र वाढ झालेली आहे. याचे कारण भारतीयांचे आयुर्मान वाढत आहे, आरोग्यविषयक जागृती निर्माण झालेली आहे, वैद्यकीय क्षेत्रात प्रगती होत आहे, असाध्य रोगांवर इलाज निर्माण होत आहेत, साथीचे रोग आटोक्यात येत आहेत. या सर्वांमुळे अवलंबित लोकसंख्येचे प्रमाण मात्र वाढत आहे. लोकसंख्येतील १५-५९ हा अतिशय महत्वाचा वयोगट असतो. कारण हाच वयोगट कार्यक्षम असतो. याच वयोगटावर देशाची आर्थिक प्रगती अवलंबून असते. या वयोगटात अधिक लोकसंख्या असणे ही आर्थिक विकासाची संधी मानली जाते. आणि भारताच्या दृष्टीने ही संधी सध्या प्राप्त झालेली आहे. कारण सातत्याने या वयोगटातील संख्या वाढत आहे. भारतात शैक्षणिक पात्रता वाढली, सर्वांना रोजगार मिळाला जर भारत झपाट्याने प्रगतीच्या दिशेने धाडदौड करेल.

तुमची प्रगती तपासा :

१) भारतातील लोकसंख्येची वयोगटानुसार रचना स्पष्ट करा.

५.१३ भारताचे लोकसंख्या धोरण

भारत देशाचा लोकसंख्येच्या बाबतीत जगात दुसरा क्रमांक लागतो. भारत पारतंत्र्यातून मुक्त होईपर्यंत येथे स्वतंत्र असे लोकसंख्या नियंत्रण धोरण नव्हते. स्वातंत्र्यानंतर देशात लोकसंख्या वाढीचा वेग प्रचंड वाढला. त्यातून अनेक समस्यांची निर्मिती होवू लागली. त्यानंतर देश विकासाच्या पंचवार्षिक योजनांच्या काळात मात्र लोकसंख्या नियंत्रणासाठीच्या विविध उपाययोजनांचा समावेश करण्यात आला. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाचा स्वीकार करण्यात आला. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत कुटुंबनियोजनाचा प्रचार, त्याबाबतचे प्रशिक्षण व संशोधन इ. चा समावेश करण्यात आला. त्यानंतरच्या योजनांमध्ये हा कार्यक्रम अधिक लोकप्रिय करण्यासाठी तरतुदी करण्यात आल्या. नवीन कायदे करण्यात आले, लग्नाची वयोमर्यादा कायद्याने निश्चित करण्यात आली, बालविवाहांवर बंधने आणली, कुटुंबनियोजनाच्या साधनांबाबत अधिक संशोधनाला गती देण्यात आली, कुटुंबनियोजनाचा कार्यक्रम शासकीय स्तरावर राबवित असतानाच लोकसहभागासाठी जागृती निर्माण करण्यात आली. इतकेच नाही तर आता असे धोरण राबविले आहे की, भारतीय नागरीकाला कोणतीही निवडणूक लढवायची असल्यास त्या व्यक्तीला दोन पेक्षा अधिक अपत्ये असू नयेत. अलिकडच्या काळात विकसीत होत

असलेल्या प्रसारमाध्यमांचा परिणाम लोकसंख्या नियंत्रणाचे धोरण राबविताना निश्चितच उपयोगी ठरत आहे.

समकालीन समस्या

राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरण २००० मध्ये कमी, मध्यम व दीर्घ मुदतीची धोरणे निश्चित केली आहेत.

- १) कमी मुदतीची धोरणे - कुटुंबनियोजनाची साधने, आरोग्याच्या पायाभूत सुविधा, व्यक्तीगत आरोग्यविषयक गरजांची पूर्तता करणे व प्रजननक्षम वयोगटातील मुलांच्या आरोग्याच्या सेवा पुरविणे.
- २) मध्यम मुदतीची धोरणे - सन २०१० पर्यंत एकूण जन्मदर शाली आणणे.
- ३) दीर्घ मुदतीची धोरणे - मातृत्व मर्त्यता व अभ्रक मर्त्यता दर खाली आणणे, मुलांना सर्व प्रकारच्या रोगप्रतिबंधक लसी देणे, संसर्गजन्य रोगांबाबत नियंत्रक उपाय योजणे, मुलीच्या विवाहाच्या वयाची मर्यादा वाढविणे, १४ वर्षांपर्यंतच्या मुलांना प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत करणे, जन्म-मृत्यू- विवाह नोंदणी बंधनकारक करणे, कुटुंबकल्याण कार्यक्रम अधिक लोकाभिमुख करणे. या सर्व उद्दीष्टांतर्गत सन २०४५ पर्यंत देशाची लोकसंख्या स्थिर राहण्यासाठी प्रयत्नशील राहणे.

तुमची प्रगती तपासा :

- १) भारताच्या लोकसंख्या धोरणाबद्दल माहिती द्या.

